

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI

Magistratura bo'limi

Qo'lyozma huquqida

UDK:

TO'YBOYEVA SHAHNOZA RAMAZONOVNA

**LA CONSTRUCTION BINAIRE ET MISE EN RELIEF
DANS LE DISCOURS
(OG'ZAKI NUTQDA BINAR KONSTRUKSIYA VA
AJRATILGAN BO'LAK)**

Mutaxassislik: 5A120102 Lingvistika (fransuz tili)

Magistrlik darajasini olish uchun yozilgan

DISSERTATSIYA

Ilmiy rahbar:

f.f.n., dots. Bobokalonov R.R.

Dissertatsiya Buxoro davlat universiteti Xorijiy tillar fakulteti Nemis va
fransuz tillari kafedrasida bajarilgan

Ilmiy rahbar: f.f.n., dots R.R. Bobokalonov

Kafedra mudiri:

Magistratura bo'limi boshlig'i:

f.-m.f.f.d.(PhD) A.A To'rayev

MUNDARIJA

KIRISH	3
I BOB SISTEM TILSHUNOSLIKDA SODDA GAP QURILISHI.	
1.1. O'zbek sistem tilshunosligida sodda gap qurilishi talqini.	11
1.2. Sodda gapning tarkibiy qismlari.....	17
1.3. Grammatik shakllangan gaplarning eng kichik lisoniy sinaktik qolipi.....	21
1.4. [WPm]= [WP] – sodda gapning eng kichik qurilish qolipi sifatida.....	28
1 bob bo'yicha xulosa.....	35
II BOB SODDA GAP QURILISHIDA BINAR QURILMALI GAPLAR VA AJRATILGAN BO'IAKNING IFODALANISHI.	
2.1. Fransuz tilida binar qurilmali nutqiy hosilalar to'g'risida.....	37
2.2. Fransuz tilida binar qurilmali gaplarning semantik-struktur talqini.....	43
2.3. Ajratilgan bo'lakli gaplarda binar konstruksiyaning ifodalanishi.....	51
2 bob bo'yicha xulosa.....	55
III BOB. FRANSUZ VA O'ZBEK TILLARIDA BINAR QURILMALI GAPLAR VA AJRATILGAN BO'LAKNING QIYOSIY TAHLILI.	
3.1. Binar qurilmali gaplar va ularning o'zbek va fransuz tilida ifodalanishi..	56
3.2. Ajratilgan bo'lakning nutqda ifodalanishi.....	72
3 bob bo'yicha xulosa.....	81
XULOSA VA TAKLIFLAR.....	82
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.....	83
ILOVALAR.....	87

KIRISH

O'zbek tilimiz mustaqillikka erishganimizdan so'ng mafkuraviy asoratlardan qutulgan bo'lsada dunyo miqyosida o'z mavqeini, o'rnini topishi uchun ancha mehnat va samara talab etadi. Tilshunoslarimizning bugungi yutuqlariga nazar tashlar ekanmiz, ularning ilgarigi tuzum yo'nalishidan tubdan farqlanib borayotganiga guvoh bo'lamiz. Ayniqsa, Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasida o'zbek tilshunoslari tilshunoslikning barcha yo'nalishlarida ijobiy natijalarga erishishdi. O'zbek tili bilan xorijiy tillarni qiyoslab o'rganish maktablari yaratildi. Hozirda esa qiyosiy-tipologik, sintaktik aspektda yechimi kutilayotgan ishlar ko'lamini juda ko'p. Shulardan biri sifatida nutqiy hosilalarning alohida turi – binar qurilmali gaplar tadqiqi muammosidir. Bunday gaplar haqida to'xtalishdan oldin gapga ta'rif berishni joiz deb topdik.

Gap nutqiy hodisa sifatida g'arb tilshunosligida ancha ilgari o'z ta'rifini topgan edi. Chunonchi, V.A. Admoni fikricha, gapning yetti aspekti mavjud:

- 1) gapning mantiqiy-grammatik aspekti;
- 2) modallik aspekti;
- 3) fikr tugalligi aspekti;
- 4) gapning nutqiy holatidagi o'rni aspekti;
- 5) gapning qurilish shakli aspekti;
- 6) gapning emosionallik aspekti;
- 7) gapning kommunikativ maqsadi aspekti.

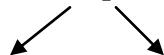
Tilshunos-olim predikativlik gapning mantiqiy grammatik, va qurilish shakli aspektlarida namoyon bo'lishini ta'kidladi. Shu sababdan u predikativlikni ega va kesim (qurilish darajasiga ko'ra), hodisa va voqelik (kommunikativlik maqsadiga ko'ra), shuningdek, subyekt va predikat (mantiqiy, hissiy-emosional va ma'noviy holatiga ko'ra) ning o'zaro hukm (logik) munosabati asosida belgilashni ma'qullovchi-nazariyotchilarning biriga aylandi. Uning nazariy qarashlarida

predikativlik, ya'ni mantiqiy hodisa bilan grammatik hodisa qorishtirib ta'riflandi. Shu tarzda g'arb tilshunosligida hozirgacha gapning ikki tarkib

(“Ega-kesim”) dan iborat bo’lishi, egasiz gaplarning bo’lishi mumkin emasligi haqidagi ta’limot – subyektning hokimligi, predikatning unga tobeligi bilan, ya’ni mantiqiy hukm bilan mustahkamlandi. Shuning uchun dastavval, o’zbek tili sintaksisini o’rganishda ham ega yo’nalishi bosh yo’nalish qilib qabul qilindi. Shu asnoda prof. A.G’ulomov, G’.Abdurahmonov, M.Asqarovalarning tadqiqot ishlarida sodda va qo’shma gaplar haqidagi mukammal ta’limot ishlab chiqildi. Sodda gapning sintaktik qurilishi rus tilshunosligi negizida yaratilgani bois gapning minimal qurilishi ikki bosh bo’lak (ega va kesim)li degan yondashish, sodda gap qurilishi talqinida tayanch yo’nalish mavqeini kashf etdi. Qo’shma gap sintaksisi ham shu yo’nalishda o’z rivojini topdi.

XX asr oxirlaridan ayrim tilshunoslar sistem-struktur tilshunoslik talablarini yoqlab, turkiy tillar uchun gapning eng kichik qurilish qolipini kesimlikda ko’rishni taklif qilishdi. Qator ilmiy ishlarda (M.Abuzalova, Sh. Akramov, M.Bohmonov, Z.Eraliyeva, B.Mengliyev, L.Raupova, R.Sayfullayeva va boshqalar sodda va qo’shma gaplarni o’rganishda) shunga amal qilindi.

M.Abuzalova [WPm]

atov birligi kesimlik ko’rsatkich

larini “shakl-vazifaviy talqin bo’yicha soda gapning eng kichik qurilish qolipi” deb baholab, unbing nutq sharoitida minglab muayyan shakllarda yuzaga chiqishini ta’kidladi: “[WPm] gapni o’rganish uchun til sathidagi eng kichik qolip hisoblanadi va u gapning “*joni”dir*”,-deya, muallif sodda gapning xuddi mana shu lisoniy qolipi o’zining modal, shaxs-son, zamon va makon kengaytiruvchilari bilan morfologik

kategoriya sanalib, kesimlik kategoriyasi sifatida tan olinishiga hech kim monelik qilmasligini ta’kidlaydi. Mazkur ish izidan R.Bobokalonov, H.Nematov, L.Raupovalarning so’z -gaplar, aniqrog’i, semantik-funksional shakllangan so’z-gap (qisq. SFSHSG) lar muammosi ham o’z yechimini topdi .

Biz shunga muvofiq, tizimga solinmagan binar qurilmali gaplarning xususiyatlari, ularning nutqda ifodalanishi, badiiy adabiyotlarda qay tarzda ifoda etilganligini sistem-struktur tilshunoslik nuqtai-nazaridan tadqiq etishni lozim deb topdik. Shunday qilib,

1. O'zbek tilidagi gaplarning qurilishi:

- a) Grammatik shakllangan gaplar (GSHG)
- b) semantic-funksional shakllangan gap (SFSHG) ларга;

2. Fransuz tilida esa:

a) tipik b) atipik gaplarga ajratiladi. Fransuz tilida gap qurilishi atipik hodisa sifatida kanonik model bilan izohlanadi va tipik gaplarga nisbatan ziddiyatga qo'yiladi.

Biz tadqiqot ishimizning asosiy mavzusi sanalmish binar konstruksiyani aynan ana shu kanonik modeli gaplar tarkibiga kiritamiz. Dastlab, kanonik model to'g'risida to'xtalib o'tsak.

Funksional jihatdan har ikki tilda ham bunday gaplarning sintaktik tizimi, vazifa bajarishi gap markazida kela olishi bilan bog'liq muammolar leksik-semantik va funksional-sintaktik jihatdan to'laqonli o'z yechimini topmagan. Kanonik modeli atipik gaplarni o'zbek tilidagi WP qurilishli SFSHSGlar bilan qiyoslash, nutqiy hosilalarning o'sib borishini, tabiatini, leksik-semantik xususiyatini o'rganish, ularni tizimga solish va chegaralarini belgilab olib, nazariy va amaliy jihatdan fikr yuritish mumkin.

Alohida tadqiqot oldiga qo'yilgan muammoli masalalarni yechimini topish uchun ham qiyosiy-tipologik aspektda har ikkala tillardagi o'ziga xosliklarni aniqlashtirish, nutqiy va lisoniy hodisalarni farqlash, tizimning kommunikativ tamoyillarini o'rganish va yaratish, ularni struktur ta'limot asosida tahlil qilish tanlangan mavzuning oldiga qo'yilgan bosh maqsaddir.

O'zbek tili sintaktik qurshovida SFSHSG larning ma'no imkoniyatlari chegaralanganligi, o'zida grammatik shakl talab etmasligi, boshqa so'zlar (va gap bo'laklari) bilan semantik jihatdan aloqaga kirishish qobiliyatidan mahrumligi, ular gap bo'lagi sanalmasligi va gapdagi bo'laklar bilan

bog'lanmasligi singari belgilari aniqlashtirilgan. Fransuz tilida esa bu belgilar turlicha aralash va farqli ravishda kuzatiladi. Shuningdek, SFSHG lar tarkibida uchramaydigan ammo shularga yaqin turadigan *binar konstruksiyali gaplar kanonik modeli* (alohida o'ziga xos qurilish) gaplar tarkibiga kiritiladi.

SFSHG lardagi xos xususiyat shundaki, [WPm] – tipik gaplar ifodalagan morfologik ko'rsatkich moddiy shaklda ifodalanmaydi. Bunday gaplar [Pm] ga xos bo'lgan har xil ma'nolarni qabul qila olmaydi. Buning asosiy sababi bunday gaplarda mayl//zamon, tasdiq//inkor, hatto shaxs//son ma'nolari gap sifatida voqelanuvchi so'zning leksik ma'nosida mujassamlashgan bo'ladi, ya'ni SFSHG larda ham tasdiq//inkor, mayl//modallik, zamon va shaxs//son ma'nolarining mavjudligi e'tirof etiladi. Chunki nutqimizda shunday gaplar borki, ularning tarkibida kesimlik belgilari va kesimlik qo'shimchalarining moddiy ko'rinishlarini ko'rinmaydi, ammo semantik nuqtai nazardan mavjudlik seziladi. Har bir gapning o'z qolipi mavjud bo'lgani kabi binar qurilmali gaplar ham o'ziga xos muayyan bir lisoniy qurilish qolipi bo'lishi kerak. Binar qurilmali gaplarning o'ziga xos alohida tizim sifatida ajratib turuvchi belgisi ham aynan shunda, ya'ni gapda ko'rinmaydigan kesimlik kategoriyasining leksik birliklarning lug'aviy ma'nosida mujassam bo'lganligidadir. Shu sababli ular sodda gap tarkibida boshqa so'z yoki gap bo'lagiga tobelanib kela olmaydi. Masalan quyidagi holatlarda:

-Bugun ertaroq kelasizmi? -*Albamma.*

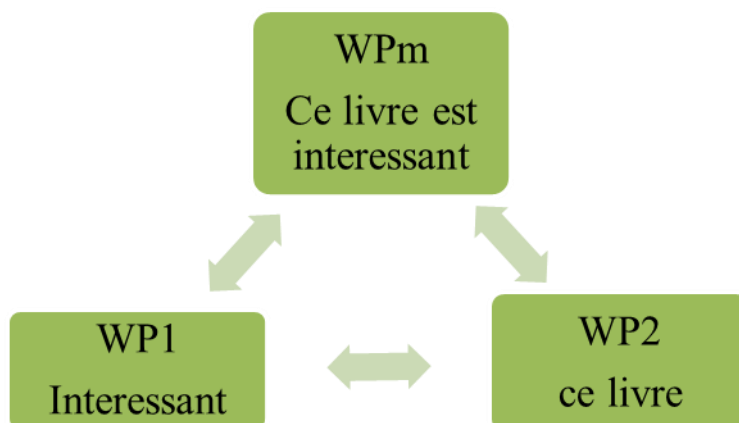
-*Qani to'rga.*

-Qayoqqa qarab yo'l oldingiz? -*Oshga.*

-*Labbay, boy ota.*

Kesimlik ma'nosi so'z-gaplarning lug'aviy ma'nosida mujassamlanganligi sababli ularning minimal qolipini alohida ramz - [W^o] shaklida berish mumkin. [W^o] - da kesimlik ma'nolari binar konstruksiya bo'lishi mumkin bo'lgan leksik birlikning lug'aviy ma'nosiga ishora bor. Sodda gapning binar qurilishida esa sintaktik aloqaning vositachi unsurlari uchramaydi, lekin qismlar ma'lum va muayyan pauza (ohang) orqali o'zaro

bog'langanliklari seziladi. Kesimlik belgisi ko'rinmaydi, ya'ni (WPm) qolipli gaplardan farqli o'laroq (WP) ramzida beriladi:

Bunday leksik birliklarning ichki ma'noviy turlarida tasdiq/inkor [N], modallik [M], zamon [T], shaxs-son [P] ma'nolarining yetakchiligi va bo'rttirilganligi quyidagicha: a) modallarda [MNPT]; b) tasdiq/inkorlarda – [NPTM];

c) taklif/xitoblarda – [PTMN]; d) undovlarda – [TMNP].

Modal, undov, tasdiq, taklif-xitob kabi leksik-semantik turlarga bo'linadigan SFSHSG larning zotiy xususiyatida kesimlik kategoriyasi va uning tarkibiy qismlari $[W^0]=[Pm^2=(N+M+T+P)]$ ma'nolari so'z-gaplarning semantic strukturasida namoyon bo'ladi. Shu belgisi bilan SFSHSG kesimlik ma'nosi maxsus belgilar [Pm] bilan kiritiladigan boshqa turdagi barcha so'zlardan tubdan farqlanadi. Kesimlik ketegoriyasi ma'nosi, birinchidan, bu so'zlarning semantic strukturasida shakllanganligi sababli SFSHSG, avvalo, kesimlik ko'rsatkichlari bilan birikib kelolmaydi, biroq mustaqil holda gap bo'lib kelaveradi. Ikkinchidan, boshqa gap tarkibiga kirsam ham, uning tarkibiy qismlari (ega, kesim, aniqllovchi, to'ldiruvchi, hol) bilan tobe-hokim aloqalariga kira olmaydi, ammo ergash yoki mustaqil teng munosabatli qo'shma gaplar komponentlari bilan tobe yoki hokim tobe yoki hokim munosabatda bo'ladi.

Ta'kidlash joizki, til va nutq, ularning mazmuni va shakli o'rtasidagi munosabatlar juda murakkab va xilma-xildir. Bizga ma'lumki, sintaktik qurshovda SFSHSG larning ma'no imkoniyatlari chegaralanganligi, o'zida

grammatik shakl (qo'shimchalar) *talab etmasligi*, boshqa so'zlar (va gap bo'laklari) bilan semantik jihatdan aloqaga kirishish qobiliyatidan mahrumligi, gap bo'lagi sanalmasligi va gapdagi bo'laklar bilan *bog'lanmasligi singari belgilari mavjud*. Fransuz tilida esa bu belgilar to'liq asos qilib olinmagan. Biroq SFSHSG larga o'xshash bir xil tipdagi alohida gaplar:

- 1) *binar konstruksiya-construction binaire*: Paresseux, ce garçon.
- 2) *prezantativ - phrases présentatif*: *Voici, voilà* la villa!
- 3) *nominativ - phrases nominales*: *Le héros*.
- 4) *muallif gapi - propositions incises*: - Allons au theatre, *dit Philippe*.
- 5) *kiritma - propositions incidents*: ca sera tres bien, *je crois*.
- 6) *so'z-gaplar- mots-propositions*: *Ça va?*

birgalikda kanonik model, ekanligi ya'ni alohida o'ziga xos qurilishga ega bo'lishi R.Bobokalonovning tadqiqotlarida e'tirof etilmoqda.

SFSHSG lar va binar konstruksiyali gaplarning farq qiladigan jihatlari bo'lsada ularning umumiy mohiyati bir. Har ikkala nutqiy hosilalarda kesimlik belgilari uchramaydi. Shular sabab, o'zbek tilimizdagi SFSHSG lar fransuz tilidagi atipik gaplarga to'g'ri keladi, deb ayta olamiz va dissertatsiya ishimizda ma'lum bir tizimga solishga harakat qilamiz.

Mavzuning dolzarbligi : Tilshunos olimlarning system tilshunoslikda gap qurilishining til sistemasida tutgan o'rniga bag'ishlangan tadqiqotlari talaygina.

Lekin hozirgi davrda fransuz va o'zbek tillaridagi sodda gap tarkibida binar qurilmali gaplarning to'laligicha tizimga solinmaganligidir.

Fransuz va o'zbek tilidagi sodda gaplarda binar qurilmali munosabatlarni tadqiq etish jarayonida asosiy mazmun mohiyatni yoritish, hamda ularga xos bo'lgan xususiyatlarni ochib berish tadqiqotimizning dolzarb jihatlari hisoblanadi.

Mavzuning o'rganilganlik darajasi. Nazariy manbaalar A.G`ulomov, G`. Abdurahmonov, A.R.Sayfullayev, M.Asqarova, N.Maxmudov,

A.Nurmonov, H. Ne'matov, va M.Abuzalova, amaliy manbaalar esa R.R.Bobokalonov, R.MARTIN, R.Riol, F.Leufeuve kabi fransuz va o'zbek tilshunos olimlarining tadqiqotlari mavzuni yoritishda ilmiy-nazariy va metodologik jihatdan asos bo'ldi. SFSHSG lar qatorida binar qurilmali gaplar ifodalanishini ko'rsatishda ularni semantik, kommunikativ xususiyatlariga ham alohida e'tibor qaratildi. Binar qurilmali gaplar fransuz va o'zbek tillarida amaliy, sintaktik-qiyosiy tahlil etildi. Misollar og'zaki nutq, o'zbek va fransuz adiblari asarlaridan olingan.

Tadqiqotdan ko'zlangan maqsad va vazifalar; Sintaktik munosabatlar orasidan asosiy e'tiborni predikativlik belgisining yo'qligi, ammo semantik jihatdan mavjudlilik natijasida hosil bo'lgan binar qurilmali gaplar va ajratilgan bo'lakdagi leksik birliklarning xususiyatlarini ochib berish va ularni tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari : Tadqiqot oldiga quyidagi vazifalar qo'yildi:

1.Kanonik modeli gaplarning atipik turiga xos bo'lgan binar konstruksiyali gaplar haqida tushuncha berish va ularning o'g'zaki nutqda ifodalanishini tahlil qilish.

2.O'zbek tilidagi SFSHSG haqida tushuncha berish va ularni izohlashda binar konstruksiyaning o'rnini misollar orqali ochib berish.

3.Fransuz va o'zbek tillarida binar qurilmali gaplarning ifodalanish muammolarini o'rganish.

Tadqiqotning ob'yekti va predmeti : Sodda gap qurilishi haqida umumiy ma'lumot va fransuz tilidagi binar qurilmali gaplarning xarakterli xususiyatlarini tahlil qilish. Og'zaki nutq va zamonaviy o'zbek va fransuz adiblarining asarlaridan olingan misollar tahlil ob'yekti sifatida olinib, ularning tarjimai sintaktik-qiyosiy tahlil etildi.

Tadqiqot uslubiyati va uslublari : Tadqiqot ishini yozishda tilshunoslikning system-struktur nazariyasi sohasining sintaktik-qiyosiy tahlil usullaridan foydalanildi.

Tadqiqot natijalarining ilmiy yangiligi : Fransuz tilidagi gaplarda binar qurilmali gaplar va ajratilgan bo'laklarni tadqiq qilish, o'zbek tiliga ifodalanishini qiyosiy o'rganish ishni ilmiy jihatdan asoslab beradi.

Tadqiqot natijalarining nazariy va amaliy ahamiyati : Ushbu tadqiqotning nazariy xulosalari va manbalari tilshunoslikning sistem-struktur nazariyasi sohasida sodda gap qurilishi xususida ma'lumot olishga imkon beradi. Mavzuga doir to'plangan materiallar oliy o'quv yurtlarining filologiya fakultetlarida, grammatikaning « sintaksis » bo'limi uchun manbaa sifatida foydalanishi mumkin.

Tadqiqot ishining tuzilishi : Mazkur magistrlik dissertatsiyasi, ishning umumiy tavsifi, kirish, 3 bob, umumiy xulosa, fransuz tilida ishning qisqacha bayoni (rezyume) va foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat.

I BOB SISTEM TILSHUNOSLIKDA SODDA GAP QURILISHI.

1.1.O'zbek sistem tilshunosligida sodda gap qurilishi talqini

“Borliqdagi har bir narsa, voqea-hodisa o'z ijtimoiy taraqqiyotiga ega. Barcha fanlar qatorida bu taraqqiyot tilshunoslikni ham chetlab o'tmagan. O'zbek tilshunosligi rivojlanishida bir nechta bosqichlardan, sinovlardan o'tdi. Ayniqsa, bu holat Mustaqillikka erishganimizdan keyin yaqqol ko'zga tashlanadi.”¹

Ma'lumki, har bir til tizimining sintaktik qatlamini o'rganishda gaplar struktura jihatdan kommunikativ yo'nalishiga hamda tarkibiga ko'ra tasniflanadi. Ammo gapdagi so'zlar o'zaro bog'langan bo'lib, ularning har biri gap tarkibida biror grammatik vazifani bajaradi. Gap strukturasini tahlil qilishda undagi gap bo'laklari sintaktik kategoriya hisoblanadi. Mazkur kategoriyalar gap tarkibidagi elementlarning o'zaro munosabatini, bu munosabatning harakterini, gapning grammatik jihatdan qanday bo'laklarga ajralishini, so'zning gapdagi rolini ko'rsatadi. Har bir gap ma'lum ob'yektiv mazmun va substant material, ya'ni so'zlar yordamida ifodalanadi. Gapning substantSIONAL tomoni uning sintaktik strukturasini hisoblanadi. Sintaktik strukturani tashkil etgan elementlar tilshunoslikda turlicha, ya'ni "gap bo'laklari", "sintaksema",² "sintaktik shakl"³ kabi nomlanib kelinmoqda. Sintaktik elementlarni, shuningdek, aktant nomi bilan ham atashadi. Avvalo shuni aytish lozimki, «aktant» termini tilshunoslikka taniqli fransuz olimi Lyus'en Ten'yer tomonidan kiritilgan edi. U aktant deganda, fe'l bajarayotgan ish-harakati ijrosida faol qatnashayotgan leksik birliklarni tushunadi. Aktantlar, boshqacha aytganda, harakat ijrochisi va uning iste'molchilaridir. Ularning ishtirokisiz fe'lning sintaktik vazifalari xususida hamda uning jumla tarkibida voqeyelanayotgan faolligi xususida mukammal ma'lumotga ega bo'lish qiyin.

¹ Бобокалонов Р.Р. “Ўзбек тилида семантик-функционал шаклланган гаплар талкин.”Фан” нашр. 2006

² Мухин А.М. Функциональный анализ синтаксических элементов (на материале древнеанглийского языка). - М.: Наука, 1964. - С.23.

³ Золотова Г.А. К вопросу о способах выражения членов предложения // Русский язык в школе. - М., 1958.-№ 1. - С.23-28.

Aktant gap sathida ot turkumidagi so'z yoki mazkur so'zning o'rnida qo'llanilishi mumkin bo'lgan olmosh, otlashgan biror so'z orqali ifodalanadi.

L.Ten'yer aktantlarni harakat ijrosidagi darajasiga qarab uch turga bo'lib talqin etadi va ularni 1-darajali, 2- darajali, 3- darajali aktantlar deb nomlaydi⁴. L.Ten'yerning aktantlar nazariyasi mantiq iskanjasida bo'lgan tilshunoslikni sezilarli darajada undan tozalash uchun xizmat qilishi shubhasizdir. Zotan, mazkur nazariyada an'anaviy sintaktik tahlilda qo'llaniladigan ega, kesim, aniqllovchi va h.k. tushunchalaridan foydalanilmaydi.

Ma'lumki, an'anaviy tilshunoslikda gapning sintaktik talqini xususida so'z yuritilganda gapni bo'laklarga ajratib tahlil qilish tushuniladi. Gap bo'laklarining bunday tavsifi tilshunoslikda XX asrning o'rtalariga qadar sintaktik tahlil jarayonida yetakchi rol o'ynadi. Shunday bo'lishiga qaramasdan, til birliklariga, shu jumladan, sintaksemalarga muayyan ichki strukturaga ega bo'lgan murakkab sistema sifatida yondashuv, tilning boshqa sathlarida bo'lgani kabi sintaktik sathda ham turli yangicha tahlil mezonlarini ishlab chiqish uchun asos bo'ldi⁵.

Xususan, A. Nurmonovning fikricha, sistem tilshunoslikda gapning struktur elementlari gap bo'laklari yoki sintaktik pozitsiya, propozitiv struktura elementlari esa ob'yektiv reallik strukturasiga nisbatan izomorflik, kommunikativ (aktual) struktura tema (ma'lum) va rematik (yangi), modal struktura ob'yektiv va sub'yektiv munosabatlar nuqtai nazaridan o'rganiladi⁶. Darhaqiqat, har bir strukturaning o'ziga xos elementlari mavjud bo'lib, ular faqat shu struktura darajasidagina o'zaro assotsiativ va sintagmatik aloqada bo'ladi. Shu jihatdan qaralganda, an'anaviy tilshunoslikdagi ayrim muammolarning sababi oydinlashadi. Xususan, an'anaviy tilshunoslikda

⁴ Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988. – С. 117.

⁵ Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. (Синтаксис). — Тошкент: Ўқитувчи, 1995. — Б. 61-63.; Храковский В.С. Концепции членов предложения в русском языкознании XIX века // Грамматические концепции в языкознании XIX века. - Л., 1985. – С.124.

⁶ Нурмонов А., Махмудов Н. ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси.- Тошкент: Фан, 1992. - Б.85-89.; . Нурмонов А. Тилни системали ўрганиш ва синтаксиснинг айрим мунозарали масалалари // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент, 1988. - №5. — Б. 22-23.

gapning sintaktik tahlili uni bosh va ikkinchi darajali bo'laklarga ajratish bilan chegaralanadi. Bunday tahlil gapning shakliy tomonini tekshirish hisoblanadi. Mantiq tilshunoslari esa gap elementlarini ega o'rnida «sub'yekt», kesim o'rnida «predikat» kabi lisoniy atamalar yordamida tahlil qiladi. Lekin bu borada ega bilan sub'yekt, kesim bilan predikat o'rtasidagi o'xshashlik tomonlar hamda ularning bir-biridan farq qilish muammosi anchagina bahslarga yo'l ochib berishi e'tibordan chetda qoladi. Masalan, rus mantiqiy tilshunosi F.I. Buslayev, «...tilda egaga bosh kelishikda kelgan ot mos keladi... ba'zan ega va kesim boshqa so'z turkumlari bilan ifodalanadi, lekin har holda egani anglatgan so'z ot ma'nosini, kesimni anglatgan so'z esa fe'l ma'nosini oladi»⁷, degan fikrni bildiradi. Shunday ekan, gapda ega har doim bosh kelishikda kelib, faqat sub'yektni ifodalasa, kesim fe'l bilan ifodalanib, predikat bo'lib kelsa va ularda bir xillik mavjud bo'lsa, bosh bo'laklarni har xil atamalar bilan atashga nima majbur qiladi, degan savol tug'iladi. Mantiqda implikatsiya munosabatlari ekstensional, intensionallar va ularning orasidagi bog'liqlik orqali, grammatikada esa grammatik kategoriyalar, gapdagi fe'lli va otli qurilmalarning bog'liqligi bilan aniqlanadi⁸.

Gapning sintaktik qatlami tahlil qilinganda gapda ega yoki kesimning muhim ahamiyatga ega ekanligi ham ayrim bahslarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. A. G'ulomov va M. Asqarovalar bu haqda shunday deydi: «Bosh bo'laklar gapning asosini tashkil etadi: ular gap konstruksiyasining asosidir, markazidir-gapdagi ikki uyushtiruvchi markazdir. Lekin bosh bo'laklarning yolg'iz o'zi ham mustaqil gapni tashkil qiladi, biroq ba'zi o'rinlarda ularning o'zidan to'liq fikr ifodalanmaydi. ... Ega hokim tarkibning grammatik markazi, shuningdek, uni tobe tarkibdagi bosh bo'lakka - kesimga ham hokimdir»⁹, deb ta'kidlashadi. Kesim haqidagi bunday talqin 1980 yillargacha, ya'ni fanimizga sistem-struktur sintaktik tadqiqotlar kirib kelgunga qadar davom etib keldi.

⁷ Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. - М.: Наука, 1968. -С. 8.

⁸ Tomic O.M. Generative syntax in theory and practice. — Skopje: "Kiril i Mefodij" University, 1998. - P.119-120.

⁹ Гуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. -Тошкент: Ўқитувчи, 1987. - Б.72-77. Жигадло В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л. Современный английский язык (теоретический курс грамматики). - М.: Лит на иностр языке, 1956. - С.244.

Ammo H. Ne'matov, N. Mahmudov, A. Nurmonov, R. Sayfullayeva, M. Abuzalova kabi o'zbek hamda boshqa xorijiy tadqiqotchilarning ishlarida kesimning mavqeyi yangicha baholandi - kesim gap qurilishidagi mutloq hokim bo'lak, gap markazi sifatida talqin etildi.¹⁰

Umuman olganda, kesim bosh bo'laklarning biri sifatida barcha tillarda universal harakterga ega bo'lishiga qaramasdan, u ifodalanishiga ko'ra tasniflanganda tilshunoslarning kesim haqidagi fikri turli-tumanligining guvohi bo'lamiz.

Tilshunoslik fani taraqqiyotining hozirgi davri bosqichida til tizimi birliklarining qay tarzda nutqqa ko'chirilishi va jumlaning nutqiy zanjirda voqelanishi, sintaktik strukturalarning nutqiy faollashuvi, ularning semantik va sintaktik munosabatlari masalasiga doir muammolar tilshunos olimlarimizdan o'z tadqiqini kutmoqda. Chunki hozirgacha tilning sistema ekanligi to'g'risida diqqatga sazovor tadqiqot ishlari qilingan bo'lsa ham, sistema belgilarining nutqqa ko'chirilishi, boshqacha aytganda, ularning nutqda real ishlatilishi masalasiga kam e'tibor berildi.

Mazkur masalalar ayniqsa nutq lingvistikasi ilmiy asoslanayotgan bugungi kunda yanada dolzarb bo'lib qolmoqda. Zotan, til tizimidagi har bir belgining paradigmatic qator doirasidan syntagmatic qator doirasiga o'tishi, virtuallik belgilarini tark etib, aktual holat kasb etishi va shu yo'sinda gapning sintaktik shakllanishi nutq lingvistikasining g'oyat muhim masalalarini taqozo etadi.

Ravshanki, gapning asosiy bevosita ishtirokchi elementlari so'zlar hisoblanadi. Biroq gap sathida so'zlarning o'zaro bog'lanishi ularning shunchaki ketma-ket kelishidan iborat bo'lmay, bunda tilning semantik, sintaktik va hatto fonologik qurshov (distributsiya) qoidalari ustuvor ahamiyatga ega bo'ladi. Bu jarayonda gap shaklini tashkil etayotgan har bir bevosita ishtirokchi element uning ajralmas bir bo'lagi vazifasini olib, ma'lum bir funksional qiymat kasb

¹⁰ Ne'matov H., Mahmudov N., Sayfullayeva R., G'ulomov A., Abduraimova M. Ona till. 8-sinf uchun darslik. - Toshkent, 2002. - B.37.

etadi. Chunki gap tarkibida faollashayotgan har bir element orqali ma'lum bir kommunikativ, semantik yoxud pragmatik maqsad ko'zda tutiladi. Mazkur maqsad ifodasi esa turlicha ro'y beradi. Masalan, gapda tilning ba'zi birliklari katta yoki kichik bo'lishidan qat'i nazar, mustaqil holatda faollashib, ega yoki kesim vazifasini bajarsa, ba'zilariga boshqalarning yordamida aniqlovchi, to'ldiruvchi, hol vazifalari yuklanadi, ayrimlari esa muxtor tarzda harakatga keladi.

Tilimizda shunday elementlar ham mavjudki, ular biror sintaktik vazifani bajarmay so'zlovchining o'zi bayon etayotgan fikrga, yoxud o'sha fikrning ifoda etilishi usuliga bo'lgan munosabatni bildiradi. Bunday munosabat tasdiq, umid, ishonch, gumon, taxmin, shodlik, taajjub va hokazo ma'nolarni anglatib, bayon qilinayotgan fikr tartibini, mazkur fikrning oldingi mulohaza bilan bog'liqligini ifodalaydi. Bular modal so'zlar bo'lib, gapning biror bo'lagiga yoki butun gapga taalluqli holda kirish so'z mavqeyida kelishi bilan sintaktik va nihoyat, fikrga aniqlik kiritishi, tasdiq, taxmin, tartib turlicha emotsional munosabatlarni ifodalashi bilan semantik belgilarga ega bo'la oladi.¹¹ Kirish so'z va kirish birikmalar gapning umumiy strukturasini kengaytirib, uning mazmuniga qo'shimcha ma'no berishiga qaramay, an'anaviy grammatikalarda gap bo'laklari qatoriga kiritilmaydi. Bu esa gapni tashkil etuvchi bevosita ishtirokchilarning birini bosh bo'lak, ikkinchisini ikkinchi darajali bo'lak deb, boshqasini nomsiz qoldirib, hech qanday bo'lak qatoriga qo'shmaslik masala mohiyatini nihoyatda chigallashtirib yubormoqda. Bunday vaziyatga ko'pchilik olimlarimiz ko'nikib ketishgan bo'lsalar-da, so'nggi yillarda ba'zi tilshunoslar bu haqda o'zlarining e'tirozli fikrlarini bildirmoqdalar. Masalan, A.R.Sayfullayev o'zining ilmiy izlanishlarida modal so'z va modal birikmalar gapning uchinchi darajali bo'laklari ekanligini va ular semantik vazifalaridan tashqari sintaktik vazifa bajarishi mumkinligini ilmiy jihatdan asoslab berdi.¹² A. R. Sayfullayevning fikricha, kirish so'z va kirish birikmalar ko'pincha gapning kesimi vazifasida

¹¹ Ўзбек тили грамматикаси. – Тошкент : Фан, 1976. — 560 б.

¹² Сайфуллаев А.Р. Семантико-грамматические особенности членов предложения в современном узбекском языке. – Ташкент, 1984.

kelgan soʻz bilan sintaktik munosabatda boʻlib, ular bilan boshqaruv, bitishuv usullari orqali bogʻlanadi.¹³ Lekin shunga qaramay, bu oʻrinda ham muammo yechimi toʻliq hal qilinganligini eʼtirof etishimiz qiyin koʻrinadi. Chunki gap boʻlamlari nazariyasi gap muchalarining formal-sintaktik funksiyalarini atroflicha yoritmayapti. Bizningcha, buning asosiy sababi gap boʻlamlari tushunchasining mantiqiy xarakteri bilan bogʻliqdir. Boshqacha aytganda, gap boʻlamlari tushunchasi sof lingvistik maqsadlarni koʻzda tutmagani bois, u orqali gap komponentlarining tildan nutqqa koʻchirilishi va bu jarayonda qanday sintaktik vazifalar bajarishi masalasi talqinini berib boʻlmayapti. Albatta, vaziyatning bunday tus olishi tilshunos olimlarimizni tashvishlantirmoqda va shu bois gap komponentlari sintaktik tahlilining yangi-yangi usullari taklif ham etilmoqda. Ana shunday tahlil usullaridan biri Praga tilshunoslik maktabining yirik namoyandalaridan biri A.Martining funksional tahlil nazariyasidir. Mazkur nazariyada nutqning eng kichik birligi «monema» tushunchasi ilmiy isteʼmolga kiritildi. Bu struktur-funksional tahlil uchun eng qulay atama boʻlib, uning yordamida gap elementlarining funksional tomonlarini va sintaktik qurilmaning shakllanishida har bir elementning paradigmatic qator doirasidan sintagmatic qator doirasiga oʻtishi masalalarini mukammal talqin etish mumkin. A.Martine monemalarni uchga boʻladi: avtonom, funksional va qaram monemalar.¹⁴ Avtonom monema gap tarkibida muxtor holda qoʻllanilib, tildan nutqqa biror bir morfologik vositaning yordamisiz koʻcha oladi. Nutqda uning faolligi boshqa monemalar bilan bogʻlanmaydi. Boshqacha aytganda, muxtor monema oʻzining sintaktik, semantik va funksional faolligi jihatidan boshqa biror monemaga tobe boʻlmaydi.

Boshqa gap elementlariga qaraganda muxtor monemaning sintaktik oʻrni erkin boʻlganligi sababli aksariyat hollarda uning oʻrnini oʻzgartirish yoki gap tarkibidan tushirib qoldirish ham mumkin. Garchi u tushirilib qoldirilsa ham, gapning asosiy mazmuniga putur yetmaydi. Faqat uning yuzaki strukturasi

¹³ Сайфуллаев А.Р. Семантика и грамматика членов предложения в современном узбекском языке // Автореф. докт. дисс. – Ташкент, 2001.

¹⁴ Martinet A. La linguistique synchronique. –Paris, 1968.

qisqarishi va gapda ifodalanayotgan ta'kidlash, gumon, aniqlik, inkor, shodlik, shubha va hokazo ma'nolariga ziyon yetishi mumkin. Ammo ayrim kirish so'z va kirish iboralarning o'rni ularning distributiv xarakteriga ko'ra muqim bo'ladi. Bu, albatta, har bir tilning o'z ichki qonuniyatlari bilan bog'liqdir.

Muxtor monemalar o'zbek tilida ko'p hollarda kirish so'z, kirish birikmalar, payt ravishlari orqali ifodalanadi va bu bilan boshqa monemalardan farqlanib turadi.¹⁵ Funksional monema gapning biror elementini tildan nutqqa ko'chirishi va unga sintaktik funktsiya berishi bilan xarakterlanadi¹⁶. Funksional monemalar boshqa monemalarga faollik baxsh etib, ularni paradigmatic qator doirasidan sintagmatic qator doirasiga qarab yetaklaydi, virtual holatdan aktual holatga olib keladi, jonlantiradi. Natijada, funksional monemalar orqali faollashib, nutqiy vazifa olayotgan monemalar ularga tobe bo'lib qoladi va qaram monemalar deb yuritiladi. Nutq muhiti va so'zlovchining istak-xohishi bilan til birliklari nutqqa ko'chayotganda belgisi yoxud belgisiz ifodalanishi mumkin. Sodda gap komponentlarining funksional tahlili affikslar, ko'makchi va ba'zi so'z shakllari bilan bog'liq bo'lsa, qo'shma gap komponentlarining funksional tahlili ularni o'zaro bog'lovchi vosita bilan uzviy aloqadordir. Keling, sodda gap to'g'risida gap ketar ekan, uning tarkibiy qismlariga ham to'xtalib o'tsak.

1.2. Sodda gapning tarkibiy qismlari.

Gap kesimini shakllantiruvchi vosita kesimlik kategoriyasi bo'lganligi sababli o'zbek nutqidagi gaplarning tarkibiy qismlarini shu gap tarkibiga kiruvchi so'zlarning va kesimlik kategoriyasi shakllarining valentligi belgilaydi. Demak, nutqiy gaplardagi ikki hodisani farqlash lozim:

1) gap markazini tashkil etuvchi so'zdagi kesimlik kategoriyasi shakllariga bog'lanuvchi so'zlarni :

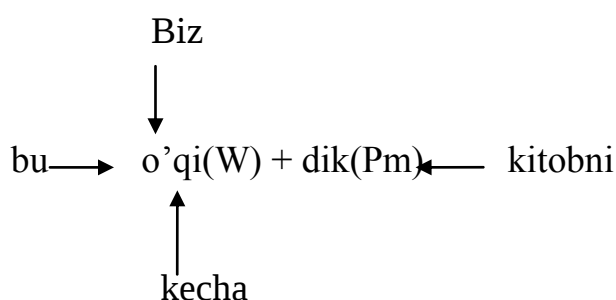
2) gapda ishtirok etayotgan ma'lum bir so'zning ma'noviy valentligini to'ldirayotgan so'zlarni.

¹⁵ К.Турниёзова. Гапнинг учинчи даражали бўлаклари ва «монема» тушунчаси ҳақида баъзи мулоҳазалар //Хорижий филология. № 2, 2007. Б.81-85.

¹⁶ Мартине А. Основы общей лингвистики //Новое в лингвистике, вып. 3, - М., 1963.

Bulardan *birinchisi gap kengaytiruvchisi* bo'lsa, *ikkinchisi so'z kengaytiruvchilaridir*.

Gap kengaytiruvchilari. Gap kengaytiruvchilari gap tarkibida ma'lum bir bo'lak vazifasida kelayotgan so'zlarning lug'aviy ma'nosi bilan emas, balki gapning kesimini shakllantirgan morfologik vositalarga bog'lanadi. Masalan: *Biz bu kitobni kecha o'qidik* gapini olaylik. Bu gapda ega (biz), aniqlovchi (bu), hol (kecha) va kesim (o'qidik) ishtirok etgan. Gap markazi (o'qidik) ni lug'aviy ma'noni anglatuvchi (W) va kesimlik qo'shimchalariga (Pm) ajratamiz: o'qi (W) - dik (Pm) Gapdagi biz (ega) kesimlik kategoriyasi shaklining -k qismiga, kecha (hol) esa -di qismiga bog'langan. kitobni so'zi (to'ldiruvchi) kesimning lug'aviy ma'no anglatuvchi qismiga, bu (aniqlovchi) esa kitobni so'ziga bog'lanmoqda. Buni chizmada quyidagicha tasavvur qilish mumkin.

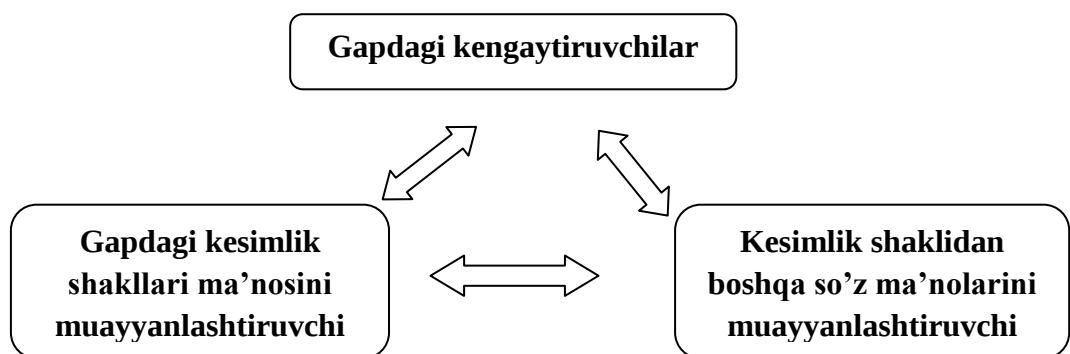

Demak, gapning kesimi tarkibidagi kesimlik qo'shimchalariga tobelangan kecha (hol) va biz (ega) so'zlari gap kengaytiruvchilaridir.

Berilgan gapdagi kesimlik qo'shimchalarini almashtirsak, uning birikuvchilari ham o'zgaradi. Biroq o'qidik kesimining lug'aviy ma'no anglatuvchi qismi bo'lgan o'qi so'zining istalgan boshqa fe'l (yoz, chiz, ol, ber) bilan almashtirilib, -dik qismi saqlab qolinsa, biz ega, kecha hol vazifasida qolaveradi.

Gap kengaytiruvchisi sifatida ega gapning kesimlik qo'shimchalari tarkibidagi shaxs-son, hol esa zamon, modellik, tasdiq-inkor shakllari bilan bog'lanadi.

Gap kengaytiruvchilari faqat kesimga tobelanadi va uning boshqa bir so'zga tobelanishi kuzatilmaydi:

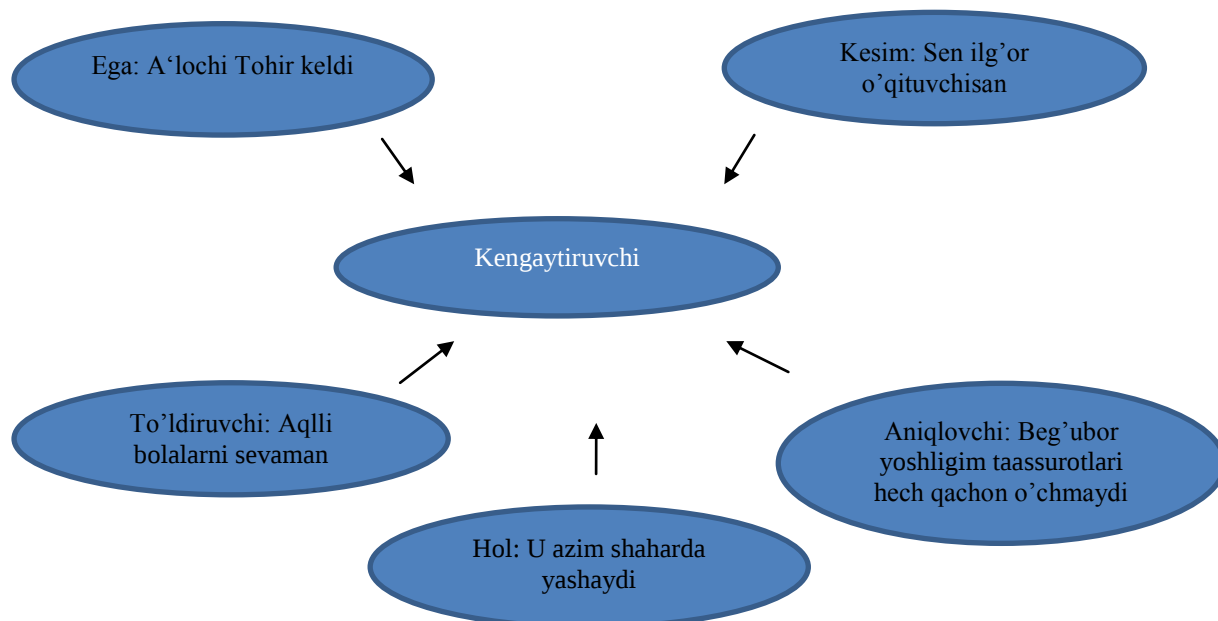
Bu bilan u sintaktik qurilmadagi barcha tobe birliklarning umumiy - faqat bir so'zga tobelanish, lekin birdan ortiq so'zga hokim mavqaida bo'la olish qonuniyatini xususiyatini namoyon qiladi.

Modalga kengaytiruvchilar. Ma'lum bo'ldiki, (Pm) tarkibida tasdiq-inkor va modallik ma'nolari ham mavjud. Shuning uchun (Pm) da mujassamlashgan va turli vositalar bilan ifodalangan tasdiq-inkor, taxmin, gumon, shubha, ishonch, qat'iylik, shart, istak, tilak, buyruq, imkoniyat, zarurat, majburiylik va h. ma'nolar gap tarkibida turlicha - kirish bo'lak, kiritma bo'lak kabi gapning boshqa bo'laklari bilan tobe - hokimlik munosabatiga kirishmaydigan va shu boisdan so'z birikmalarini ham tashkil eta olmaydigan modal so'zlar va tasdiq-inkor so'zlar vositasida kengaytiriladi. Masalan: 1. Nigora, ehtimol keladi. 2. Biz, shubhasiz, yutib chiqamiz. Gaplardagi ehtimol, shubhasiz so'z - gaplari sodda gap tarkibiga kirak ekan, gap bo'laklari bilan grammatik aloqaga kirishmasa-da, mazmunan (Pm) ning tegishli ma'nolarini muayyanlashtiradi. Modal kengaytiruvchilar bu bilan lisoniy gap mazmunini nutqda to'laroq ochishga yordam beradi.

So'z kengaytiruvchilari. Gap tarkibidagi mustaqil so'zlik mavqeini saklagan barcha so'zlarning ma'noviy qobiliyati asosida kengaya olishini va shu qobiliyatni namoyon qilishini ta'minlovchi so'zlar so'z kengaytiruvchisi deyiladi. So'z kengaytiruvchilari gapning qurilishiga bevosita aloqador hodisa bo'lmay, ma'lum bir so'zning ma'nosini muayyanlashtirish, uni ochib berishga aloqador bo'lgan hodisadir. So'z kengaytiruvchisi mustaqil, alohida bir gap bo'lagi - gap qurilishining zaruriy tarkibiy qismi emas. U gapning ma'lum bir

bo'lagiga ergashib, tobelanib keladi, gap markazi - kesim tarkibidagi kesimlik qo'shimchalari bilan bog'lanmaydi. Aniqlovchi ana shunday bo'lakning tipik ko'rinishi. Masalan: Bu kitobni kecha o'qidik gapidagi *bu* aniqlovchisi to'ldiruvchi (kitobni) ga tobelangan va gap tarkibida to'ldiruvchi bilan bir butun holda kesimga bog'lanadi.

Aniqlovchi gapdagi barcha bo'laklarni kengaytirishi mumkin:

Biz kecha bu kitobni o'qidik gapidagi kitobni so'zshakli bilan ifodalangan vositasiz to'ldiruvchini olib ko'raylik. Ma'lumki, vositasiz to'ldiruvchi bilan birikishi faqat o'timli fe'llarga xosdir. Shu boisdan vositasiz to'ldiruvchi kesimlik shakli bilan emas, balki kesim vazifasida ma'no jihatidan o'timli bo'lgan fe'lning kelishi bilan bog'liqdir. So'z va gap kengaytiruvchilarini farqlashga yuqorida tasvirlangan mezon asosida yondashadigan bo'lsak, bu gapdagi to'ldiruvchini ham so'z kengaytiruvchisi - o'timli fe'lning lug'aviy ma'nosi bilan bog'liq bo'lgan muayyanlashtiruvchi bo'lak sifatida baholash lozim.

Demak, to'ldiruvchi ham aniqlovchi kabi so'z kengaytiruvchisi bo'lib, gapning qurilishida mustaqil o'rin egallaydi, balki gap tarkibiga o'zi bog'lanayotgan o'timli fe'l bilan kiradi. O'timli fe'l gapda qanday mavqeda kelmasin, vositasiz to'ldiruvchi u bilan bir butunlikni tashkil etib, shu butunlikka

nisbatan bo'lak maqomida bo'ladi. Boshqacha aytganda, mazkur gapda to'ldiruvchi gapning bo'lagi emas, balki kesimning bo'lagi - bo'lak ichidagi bo'lagidir. To'ldiruvchi gapda ko'pincha kesimga bog'lanadi. Lekin to'ldiruvchi faqat kesimga tobelanib keladi, degani emas. U barcha bo'laklarni to'ldirishi mumkin.

Egani to'ldirish: Kitobni o'qigani yaxshi bo'ldi (t+e+k).

Kesimni to'ldirish: Tolib kitobni o'qidi (e+t+k).

Holni to'ldirish: Kitobni o'qiganligi uchun savollarni tez payqadi (t+h+t+h+k).

Aniqlovchini to'ldirish: Kitobni yirtgan kishining kimligi ma'lum (t+a+a+a+k).

To'ldiruvchini to'ldirish: Kitobdan o'qiganini so'zlab berdi (t+t+k).

Ko'rinadiki, 1- gapda to'ldiruvchi ega (o'qigani)ga, 2-gapda kesim (o'qidi)ga, 3- gapda hol (o'qiganligi uchun) ga, 4- gapda aniqlovchi (yirtgan) ga, 5- gapda to'ldiruvchi (o'qiganini) ga tobelanib kelayapti.

Demak, to'ldiruvchi fe'l ifodalangan barcha gap bo'laklariga bog'lanadi va gap tarkibiga o'zi bog'langan bo'lak bilan yaxlitligiga kiradi. Bu kengaytiruvchilar o'zi birikayotgan so'z bilan so'z birikmasi hosil qiladi, biroq gap qurilishi bilan bevosita aloqador emas.

1.3. Grammatik shakllangan gaplarning eng kichik lisoniy sintaktik qoliplari.

O'zbek tilining sintaktik qurilishi o'rganila boshlangandan so'ng tilshunoslar gapning faqat tashqi tomoniga emas, balki ichki tomoniga ham e'tibor qarata boshladilar. Formal sintaksis bevosita kuzatishda berilgan , og'zaki hamda yozma shakllarda voqelangan hodisalarni o'rganishga diqqatini qaratdi va uning tahlil asosini aynan bevosita kuzatishda berilgan nutqiy sintaktik hodisalar tashkil etdi. Formal tilshunoslikda lison va nutq hodisalarini farqlamaslik, imkoniyat va voqelik, umumiylik va xususiylik kabi

tushunchalarni chalkashtirish sintaktik hodisalarning substansial mohiyatini ochishga to'sqinlik qildi. Shu asosda "an'anaviy sintaksisda gapning bir va ikki tarkibliligi, asosan, sodda gap materiali asosida o'rganiladi" hamda sodda gaplar yig'iq va yoyiq turlarga bo'linadi. O'zbek tilshunosligi rus tilshunosligi zamirida rivojlanganligi, shuningdek, logik oqimning ta'siri tufayli sodda gaplar [S-P] qolipida tasvirlandi va talqin etildi. Gap haqida zamonaviy ta'limot yaratgan zabardast olim A.G'ulomov va uning izdoshlari o'zbek tilida gap qurilishiga rus tilining grammatik qurilishiga xos me'yor va qoidalar asosida yondashdilar. Buni olimning "Sintaksis asosida gap haqidagi ta'limot yotadi" degan qarashi ham yaqqol tasdiqlaydi. A.G'ulomovning mazkur qarashi o'zbek tilining substansial tabiatiga mos kelmas edi. Chunki "gapning asosi va yadrosi ega va kesim" degan fikrlariga zid o'laroq, "gap tushunchasi kesim bilan zich bog'langandir" degan qarash ham mavjud. Jahon tilshunosligidagi sistemaviy oqim zaminida o'zbek tilshunosligi ham shakllandi va taraqqiy etdi. O'zbek tilshunosligida tilga sistema sifatida yondashilib, lison va nutq hodisalari farqlandi hamda gapning til sathidagi eng kichik qolipi ishlab chiqildi. Tilshunos M.Qurbonova yozganidek, "Nutqimizda berilgan va an'anaviy sintaksisimizda atroflicha tahlil etilgan gap uning shakl va vazifa turlari til sathida ongimizda mavjud bo'lgan umumiylikning, gap eng kichik qolipining turli lug'aviy qurshov va nutq sharoitlarida minglab muayyan shakllarda yuzaga chiqishida namoyon bo'lishi aniqlandi".

Avvalgi fasllarda gapning eng kichik lisoniy qolipi (W_{Pm}) ramzi bilan berilib, u gapning umumiy lisoniy mohiyati sifatida tasvirlandi. Bunda o'zbek nutqida qo'llanadigan barcha gaplarning eng umumiy belgilari mujassamlashgan. Nutqdagi barcha gaplarning kesimdan boshqa bo'laklari olib tashlansa ham, u gap bo'la oladi. Biroq nutqiy gaplarning lisoniy sathda bu umumiylik (W_{Pm}) dan quyiroqda joylashgan boshqa umumiyliklari ham bor. Modomiki, gap kengaytiruvchilari gap mohiyatini belgilovchi asosiy vosita bo'lgan kesimlik qo'shimchalari (P_m) ga tegishli ekan, degan ixcham gaplardan boshqa barcha kengaygan gaplarda, kesim bilan birga, yana ikkita gap bo'lagini

ajratish mumkin. Ular ega va hollardir. To'ldiruvchi va aniqlovchi esa barcha bo'laklarga, bo'lakning bo'laklariga bog'langanligi hamda so'z kengaytiruvchilari bo'lganligi bois lisoniy qolipdan o'rin ola olmaydi. Ular qaysi so'zga bog'lanayotgan bo'lsa, lisoniy sathda ularning valentliklari sifatida yashaydi. Ixcham gaplar esa umumiy qolip - WPMning aynan voqelanishidir. Masalan: Bahor. O'tlar yam-yashil kabi.

Demak, ega va hol bilan gapning minimal qolipi (WPM) ini kengaytirsak, u quyidagi ko'rinishni oladi: E +H+? WPM

Bu gapning maksimal qolipi hisoblanadi. Boshqa barcha so'z kengshaytiruvchilari (to'ldiruvchi va aniqlovchilar) o'zi ergashib kelayotgan bo'laklar bilan bir butun holda bitta bo'lak (ega, kesim, hol) bo'lib keladi. Masalan, Shahobiddin hammaning boshini qizdirib, hissiyotni aqldan ustun qilgan bu soatda sohibqiron Amir Temurning Hindistonning podshohi bo'lgan zurriyoti o'zining qilich kesmaydigan, o'q o'tmaydigan nazarkarda botir ekaniga arslon kiyik bilan olishganda o'z g'alabasiga aniq bo'lganday ishonmoqda edi gapida uchta gap gap kengaytiruvchisi bor: soatda, zurriyoti, aniq bo'lganday. Bular to'g'ridan-to'g'ri gap markazi (kesimi) dagi kesimlik qo'shimchalari bilan bog'langan. Qolgan so'zlar esa ana shu (soatda, zurriyoti, aniq bo'lganday, ishonmoqda edi) bo'laklarning ma'noviy valentligini to'ldirayotgan so'z kengaytiruvchilaridir.

Gapda hollar ma'noviy turlariga ko'ra nechta bo'lsa ham, u bitta N belgisi bilan gap qolipidan o'rin oladi.

Uyushiq bo'laklar gap strukturasida bir xil mavqeni egallaganliklari sababli ularni lisoniy sintaktik qolipda berishga ehtiyoj yo'q. Shuningdek, ajratilgan bo'laklar ham qaysi bo'lakni izohlayotgan bo'lsa, o'sha bo'lak bilan bir butunlik kasb etadi.

Lisoniy sintaktik qolipning cheksiz rang-baranglikda voqelanish imkoniyati ustiga nutqda har bir so'zning ma'no valentligi zaminida xilma-xil so'z kengaytiruvchilari bilan kengayib kelish imkoniyati qo'shiladi va bu ko'rinishlarni cheksiz miqdorda ko'paytiradi. Lisoniy sintaktik qoliplarda har bir

tashkil etuvchi (kesim, ega, hol) ning bitta soʻz, soʻz birikmasi, soʻz birikmasi zanjiri, ajralmas birikmalar bilan ifodalana olish qonuniyati va bunday turli qurilishli birikmalarning sintaktik nuqtai nazardan teng huquqliligi mazkur imkoniyatlarni yanada kengaytiradi. Shuning uchun gapning oʻta sodda koʻrinish kasb etgan eng umumiy mohiyati - minimal qolipi - [WPm] ham, undan quyidagi umumiylik - maksimal qurilish qolipi - [Ye-N-? WPm] ham nutqimizda mana shunday rang-baranglik va cheksiz imkoniyatlarga ega boʻladi. Demak, kesim, ega, hol gapning lisoniy sathdan oʻrin olgan boʻlaklaridir.

Kesimlik kategoriyasi esa tasdiq/inkor, modallik, zamon va shaxs/son kabi nisbatan mustaqil boʻlgan lisoniy kategoriyalardan hosil boʻlgan va tasdiq/inkor, modallik, zamon va shaxs/son maʼno va shakllaridan iborat boʻlib, gap kesimini shakllantiruvchi mustaqil grammatik (shaklan morfologik, vazifa jihatdan sintaktik mohiyatli) kategoriyadir. Ammo shunday soʻzlar borki, birgina oʻzi ham gap hosil qiladi. Ular shu xususiyati bilan boshqa gaplardan farq qiladi. Bular binar qurilmali gaplardir.¹⁷ Tadqiqot ishimizning maqsadi ham aynan shunday gaplarning nutqda foydalanilishini oʻrganishdan iboratdir. Bu toʻrisida asosiy qismda batavsil toʻxtalib oʻtamiz.

Ravshanki, gap hukmni ifoda etuvchi lisoniy vositadir. Hukm esa gapning kesimisiz ifodalana olmaydi, yakunlanmaydi. Gapning hukmdan farqli oʻlaroq grammatik kategoriya sifatidagi talqini hamda gap va hukm orasidagi aloqadorlik masalasi oʻzbek sistem-struktur tilshunosligida H.Neʼmatov, A.Nurmonov, N.Mahmudov, R.Sayfullayeva, M.Qurbonova, M.Abuzalovalarning tadqiqotlarida yetarlicha yoritilgan. Anʼanaviy talqinga koʻra: “grammatik jihatdan kesim oʻz sostavidagi boʻlaklarga nisbatan hokim, egaga nisbatan esa tobedir. Ega birinchi bosh boʻlak, mutloq hokim boʻlak boʻlsa ham, gapni tashkil etishda, gaplikni koʻrsatishda kesim muhim rol oʻynaydi. Ega faqat temani ataydi, shu tema haqidagi bayon, fikr, mulohaza kesim orqali ifoda qilinadi”. Oʻzida predikativlikni aks ettiradigan, gapni uyushtiruvchi va shakllantiruvchi markaziy boʻlak kesimdir. U kesimlik

¹⁷ Бобокалонов Р.Р. “Ўзбек тилида семантик-функционал шаклланган гаплар талқин.”Фан” нашр. 2006

belgisini ifodalovchi (harakat, holat, xususiyat) ega haqidagi xabarni bildirgan boʻlakdir. Juda koʻp holatlarda kesim feʻldir va bu feʻl egada ifodalangan subyektning holat yoki harakatini belgilab beradi. Shu bilan birga, kesim gap qurilishida uyushtiruvchilik vazifasini bajaradi. Qolgan boʻlaklar kesimning kengaytiruvchilari yoki oʻsha kengaytiruvchilarning kengaytiruvchilari hisoblanadi. Bu jihatdan ega ham kesimning subyekt valentligini toʻldiruvchi boʻlak – gap tizimini kengaytiruvchi hisoblanadi. “Kesim gapning predikativ markazidir”, “kesim oʻzicha fikr ifodalash qobiliyati bilan ham ajralib turadi” degan qarashlar ham lingvistik adabiyotlarda oʻz aksini topgan. Biz bu boʻlimda kesimning tarkibiy qismi boʻlgan kesimlik kategoriyasi [Pm] haqida soʻz yuritmoqchimiz. Gap til bosqichida (lisoniy sathda) kesimlik koʻrsatkichlari (shakllari) bilan shakllangan atov birligi demakdir. N.K.Dmitriyev bu haqda “Kesimlik kategoriyasi mohiyatan sof sintaktik vazifa bajaruvchi morfologik kategoriyadir”,- deydi. Kesimlik kategoriyasi tarkibiy qismlari boʻlgan boʻlishli/boʻlishsizlik, maylzamon, shaxs-son shakllarining ham sintaktik qobiliyati gap doirasida voqelashadi. Kesimlik shakli esa gapning “joni” – markazini tashkil etuvchi kategoriyadir. Maʼlumki, kesimlik kategoriyasi toʻrtta grammatik maʼno majmuyidan tashkil topadi: $N+M+T+P = 1$. Tasdiq-inkor. 2. Mayl- modallik. 3. Zamon. 4. Shaxs-son. Oʻzbek tilida hukmdagi tasdiq-inkor, soʻzlovchining bayon etilayotgan fikriga munosabati (mayl), harakat-holatning nutq momentiga munosabati (zamon) va uning ishtirokchilariga aloqasi (shaxs-son) kabi maʼnolarning majmuasi kesimlik kategoriyasi vositasida shakllantiriladi. Oʻzbek tili substansial tilshunosligi nazariyotchilari – H.Neʼmatov, R.Sayfullayeva, B.Mengliyev, M.Qurbonova, M.Abuzalova, R.Bobokalonov, Sh.Shahobiddinova kesimlik kategoriyasini ilmiy asoslab berganlar. Gapda kesim hamma vaqt tarkiban murakkabdir. U lugʻaviy asos – atov birligi – [W] va gapning grammatik shakli – [Pm] qismlaridan iborat. Umuman aytganda, kesimlik kategoriyasi alohida kategoriya ekanligi, alohida shakllar tizimiga egaligi bugungi oʻzbek tilshunosligida ham oydinlashtirildi. Tilga olinganidek, ushbu kategoriya morfologik boʻlsa ham, sintaktik vazifaviy

tomoni uni kesimlik kategoriyasi deb atashga asos bo`ladi. Demak, kesimlik kategoriyasi har bir kesim tarkibida u yoki bu ko`rinishda (to`liq to`rtta unsur qatnashmagan bo`lishi ham mumkin), hatto [Ø] morfema bilan ifodalanishi mumkin. Lekin bu kesimlik kategoriyasining mavjud emasligidan darak bermaydi. U, albatta, har bir fe'l kesim va ot kesim tarkibida, shuningdek, atov gaplarda voqelanadi. Yuqoridagi fikrlardan quyidagicha xulosaga kelish mumkin: Kesim ikki tarkibiy qism [W] – atov birligi va [Pm] – kesimlik kategoriyasi ko`rsatgichlaridan tashkil topadi. Ammo o`zbek tilshunosligida sintaktik qurilishning sistem xususiyatlari boshqa sath hodisalariga nisbatan birmuncha keyinroq tadqiq etila boshlagan bo`lsa-da, bu borada sintaksisning asosiy birliklari bo`lgan so`z birikmasi va gap qurilishiga doir jiddiy ishlar amalga oshirildi. O`zbek tili sintaktik qurilishining sistem tadqiqi va uning natijalarini tavsiflashdan avval fanimizda gap qurilishining formal talqini hamda uning o`rni haqida fikr yuritish maqsadga muvofiqdir.

O`tgan asrning 20-yillarida o`zbek tili grammatikasiga ilmiy tamal toshlari qo`yila boshladi. Gap haqida Abdurauf Fitratning “Sintaksis”(“Nahv”) kitobida (1924-yilda chop etilgan) bir qancha ma`lumotlar berildi va bu darslik 1925-1930- yillarda uch marta nashr etildi. Bu kitobda gapga quyidagicha ta`rif berilgan: ”Bir fikr, bir o`y anglatuvchi so`z qo`shumi gapdir”. Shu davr talablariga mos ravishda vujudga kelgan Fitratning “Sintaksis” asari bilan bir qatorda N.Said, A.Yo`ldoshevlarning ”Grammatika”, H.G`oziyevning ”O`zbek tili grammatikasi” kitoblarini tilga olish o`rinlidir. Ushbu darsliklarda sodda gap va qo`shma gaplarni farqlashda ko`proq egaga tayanilgan. O`z navbatida, bu ega va kesimni subekt va predikat bilan qorishtirib, tahlil qilishga olib keldi. Ahamiyatli tomoni shundaki, o`sha davr sintaksisi uchun muhim bo`lgan *gap*, *sodda gap*, *gap bo`laklari*, *ega*, *kesim*, *ikkinchi darajali bo`laklar* kabi tushunchalar Yevropa tilshunosligidan kirib keldi. 1940-yilda esa A.G`ulomovning ”Ўзбек тили грамматикаси” nomli kitobi nashrdan chiqdi. Bu kitob pedagogika bilim yurti o`quvchilari uchun sintaksisdan darslik bo`lib, unda sodda gap boshqa darsliklardagiga qaraganda kengroq yoritilgan edi.

Darslikning ahamiyatli tomoni – unda sintaksisning nazariy tahlil usullari mukammal shakllanganligidadir. Quyidagi dalillar mazkur tahlil usullari haqida tasavvurni aniqlashtiradi:

1.Sodda gap ikki bosh bo`lakdan – ega va kesimning birikishidan iborat.

2.Kesim ega haqidagi biror xabarni tasdiq yoki inkor formada ifodalashga xizmat qiladi. Bosh bo`laklar ichida egaga mavqe beriladi. Kesim ega bilan shaxs-sonda moslashadi.

3.Sodda va qo`shma gaplarni aniqlashda egaga tayaniladi.¹⁸

Tilshunos olim R.Sayfullayeva ta`kidlaganidek, ”bosh bo`laklarga bunday yondashish mantiqiy subekt va predikat munosabatini grammatik ega va kesim munosabati bilan qorishtirib yuborishga olib keladi. Bu esa o`zbek tilshunosligida gap qurilishi Yevropa tilshunosligida gap qurilishi haqidagi ilmiy qarashlar ta`siri ostida shakllanganligidan va o`zbek tili darsliklari ham rus tili darsliklari asosida tuzilganligidan darak beradi. Rus tili darsliklari namunasi asosida tuzilgan qo`llanmalar XX asrning 90-yillarigacha amalda bo`ldi. XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlangan Yevropa tilshunosligi me`yorlarida o`zbek tilini o`rganish ehtiyoji tilshunoslarimiz oldiga ona tili me`yorlarini belgilash va ommalashtirish, ”ona tili ta`lim mazmunini yangilash, o`zbek tili grammatik qurilishini rus tili grammatik me`yorlari chizmasi asosida baholash asoratidan qutqarish“ kabi maqsadlarni qo`ydi. O`zbek tilshunosligining Hind-Yevropa tillari va tilshunosligi ta`sirida rivojlanganligi o`zbek tilininig sintaktik talqinida ham bir talay muammolarni keltirib chiqardi.

Tilshunos olim M.Abuzalova qayd etganidek, an`anaviy o`zbek tilshunosligi Moskva formal tilshunosligi tamoyillariga tayangan holda o`zbek tili gap qurilishi talqinida rus tili ichki qurilishiga xos qonuniyatlarga ustuvorlik berib, tobelikning turkiy tillarga xos “o`ngdan chapga” ko`rinishini e`tibordan chetda qoldirdi. Oqibatda, boshqa gap bo`laklari (“chapdan o`ngga”) kesimga va faqat kesim egaga (“o`ngdan chapga”) tobelanishi haqidagi mantiqiy-grammatik qonuniyat “hukmronligi” vujudga keldi. Bu esa gapni baholash markazida ega

¹⁸ Шаҳобиддинова Ш. Ўзбек тили морф.яси умум–хусусийлик диал.си талқинида. I-жуз. -Андижон.1994. -98-бет

turishi haqidagi nazariyaga tayanishlarida ko`zga tashlanadi. Ushbu holat kesimning, xususan, gapning lisoniy mohiyati nazardan chetda qolishiga sabab bo`ldi. Natijada, gapga lisoniy birlik sifatida qarash, unga mufassal ta`rif shuningdek, gapning ontologik tavsifini berish ham muammo bo`lib qoldi.

Bu masalalar bilan XX asrning 90-yillariga kelib, o`zbek substansial tilshunosligi shug`ullandi. O`zbek substansial tilshunosligining vakillari bo`lgan H.Ne`matov, N.Mahmudov, A.Nurmonov, R.Sayfullayeva, B.Mengliyev, M.Qurbonova, M.Abuzalova, S.Nazarovalar o`z tadqiqotlarida o`zbek tili sintaktik hodisalarida ham substansial va aksidensial jihatlarni farqladilar, gap va so`z birikmalarining lison-nutq farqlanishi nuqtayi nazaridan izchil tavsifini berdilar hamda o`z tadqiqotlarida so`z birikmasi, sodda gap, qo`shma gap, so`z-gaplarning substansial mohiyati, lisoniy-sintaktik qoliplarini ishlab chiqishdi. Nomlari sanab o`tilgan tilshunoslar gapning eng kichik qurilish qolipini lisoniy birlik sifatida qabul qilishdi.¹⁹

1.4. [WPm]= [WP] – sodda gapning eng kichik qurilish qolipi sifatida

Tilga sistemaviy yondashuvning negizi lison-nutq hodisalarini farqlash bo`lganligi sababli tadqiqotchilarning bir guruhi sistem sintaksis tahlilini izchil ravishda gapning til sathidagi eng kichik (minimal) qurilish qolipini ishlab chiqishdan boshladi. Negaki, yaxlit sintaktik talqinni ishlab chiqish uchun gap qolipi bosh mezon vazifasini o`taydi. Gapni o`rganish uchun uning "joni"ni - "til sathidagi eng kichik qolip" ni belgilash zarur edi.

Tilshunoslar sodda gapning til sathidagi mohiyatini belgilashda gap haqidagi sintaktik nazariyaning quyidagi talqiniga asoslanishdi:

1. Gapning eng kichik qurilish qolipi lisoniy birlik sifatida ongimizda mavjud umumiy birlik bo`lib, u nutqimizda fikrni lisoniy qonunlarga muvofiq tarzda shakllantiruvchi va voqelantiruvchi imkoniyatdir.

¹⁹ Абузалова М. Ўзб. тилида содда гапнинг энг кичик қурилиш қолипи ва унинг нутқда воқеланиши. 1994.-10-36 б

2. Gapning eng kichik qurilish qolipini belgilashda uning tashqi qurilishi, ichki qurilishi va mohiyati ajratildi.

3. Gapning eng kichik qurilish qolipidan o`rin oladigan tarkibiy qismlarning mohiyatini belgilashda birikuvchanlik (valentlik), ya`ni lug`aviy birliklarga xos ma`noviy (semantik) va sintaktik, shuningdek, kesimlik shakllariga xos morfologik birikuvchanliklarga asoslanildi.

4. O`zbek tilida gapning eng kichik qurilish qolipini belgilashda Hind-Yevropa tillari bilan turkiy tillar orasida gap qurilishidagi asosiy tafovut diqqat markazida turdi. Bu farq esa quyidagicha: Hind-Yevropa tillariga bir tarkibli

4. O`zbek tilida gapning eng kichik qurilish qolipini belgilashda Hind-Yevropa tillari bilan turkiy tillar orasida gap qurilishidagi asosiy tafovut diqqat markazida turdi. Bu farq esa quyidagicha: Hind-Yevropa tillariga bir tarkibli gaplar umuman xos emas va gap qech qachon egasiz bo`la olmaydi. Turkiy tillar, xususan, o`zbek tilida "Men xatni yozaman, sen xatni olib kelasan" gapi bilan "Xatni yozaman, olib kelasan" gapi orasida keskin farq yo`q, ya`ni o`zbek tilida kesim shaxs-son jiqatdan mukammal shakllangandir .

Yuqorida keltirilgan to`rt asos inobatga olinib, sodda gapning eng kichik qurilish qolipi [WPm] sifatida belgilangan.²⁰ Gapning lisoniy-sintaktik mohiyatini umumlashtiruvchi til sathidagi eng kichik qurilish qolipi tilshunos M.Abuzalova tomonidan aniqlangan. Sodda gapning til sathidagi eng kichik qurilish qolipi M.Abuzalovanning "Ўзбек тилида содда гапнинг энг кичик қурилиш қолипи ва унинг нутқда воқеланиши" mavzuyidagi ilmiy ishida maxsus tadqiqot manbayi bo`ldi. Mazkur ishda o`zbek tilida gapning lisoniy bosqichdagi eng kichik qurilish qolipi – [WPm] – (atov birligi – [W] + kesimlik ko`rsatgichlari – [Pm]) ko`rinishiga ega ekanligi isbotlangan. Shu asosga tayangan holda sodda gapning nutqiy va lisoniy qurilishi orasidagi asosiy tafovut ochib berilgan edi .

²⁰ Қаранг: Нурмонов А. Гап ҳақидаги синтактик назариялар.-Т..Фан,1982.-100-б. Яна: Нурмонов А. Тилни системали ўрганиш ва синтаксиснинг айрим мунозарали масалалари// Ўзбек тили ва адабиёти,1998.№5 б.20-26; Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари; Шаҳобиддинова Ш.Ўзбек тили морфологияси умумийлик – хусусийлик диалектикаси талқинида.1-жуз.-Андижон.1994.-98-бет;

Bunda [W] – kesimning, gap kesimining atash, lugʻaviy maʼno bildirishga xizmat qiladigan qismi boʻlib, mustaqil soʻz turkumiga oid boʻlgan, yaʼni kesim vazifasida kela oladigan soʻzga, soʻz birikmasiga, kengaytirilgan birikmalar (sifatdosh, ravishdosh, harakat nomlari oborotlari)ga teng kelishi mumkin. Boshqacha qilib aytganda, [W] lisoniy qolipdagi imkoniyat boʻlib, nutqda atov birligi vazifasini oʻtay oladigan va shu nutqning istagan bir birligi (soʻz, soʻz birikmasi va hatto gap) shaklida voqelanishi mumkin. [Pm] esa atov birligi [W]ni gap qolipi shakliga keltiruvchi vositalar majmuasining ramzi boʻlib, u nutqda kesimlik kategoriyasi koʻrsatgichlari shaklida reallashadi. Demak, M.Abuzalova taʼkidlaganidek, “til bosqichida gap atov birliklarining kesimlik kategoriyasi koʻrsatgichlari bilan shakllangan koʻrinishidir. Bu esa [WPm] ga tengdir” . Gapni bunday taʼriflash Yevropa tilshunosligi va unga hamohang ravishda A.Gʻulomov tomonidan oʻzbek tilshunosligida ishlab chiqilgan gapning mohiyati “ega+kesim” munosabatidagi butunlikdadir, degan taʼlimotini turkiy tillarning ichki xususiyati – kesimning hamisha toʻliq shakllanganligi sababli gap egasining shaxsi va soni aniqligi asosida toʻldiradi. Ega gapning eng kichik qurilish qolipi tarkibiga kirmaydi va gap qurilishida alohida mavqega molikdir .

Gapning eng kichik qolipi, til birligi, imkoniyat va umumiylik sifatida ongimizda yashovchi [WPm]=SG har qanday ong birligi kabi bevosita kuzatishda berilmagan. Aniqrogʻi, biz [WPm]=SGning rang-barangligini, xilma-xilligini va turli-tumanligini toʻlaligicha hech qachon koʻra olmaymiz, eshita olmaymiz, yoza olmaymiz. Faqat bizning ongimizgina uni butun murakkabligida qamrab oladi. Chunki ongimiz [WPm]=SGni gapning umumiyliigi va imkoniyati sifatida umumlashtirar ekan, [WPm]=SGning tarkibiy qismlari boʻlgan [W]ning ham, [Pm]ning ham yuz minglab juzʼiy xususiyatlaridan koʻz yumadi. Chunonchi, [W] vazifasida minglab oʻzbekcha soʻzlardan istalgan biri kela oladi va har biri alohida xususiylik boʻlib, qator oʻziga xosliklarga egadir. "Gapning umumiy qolipini shakllantirganimizda biz shu soʻzlarning juzʼiy xususiyatlariga (maʼnosi, turkumi, uslubi, boʻyogʻi va h.)

e'tibor bermadik va hamma so'zlar uchun umumiy bo'lgan bitta xususiyat – nutqda atash, nomlash qobiliyatiga tayandik",–deb yozadi M.Abuzalova. [WPm]=SGning [W] qismi o'rnida nafaqat oddiy so'zlar, balki so'zlarning xilma-xil birikishidan tuzilgan milliardlab so'z birikmalari ham kelishi mumkin va bu so'z birikmalarining har birida o'ziga xos xususiyatlar bor. [WPm]=SG qolipida [W] ning o'rnini egallay oladigan birliklar sirasiga so'z birikmalari ham kiritilar ekan, miqdoran cheksiz bo'lgan so'z birikmalarining har biri uchun xos bo'lgan juz'iy xususiyatlar e'tiborga olinmay, ularning bitta umumiy xususiyati, qobiliyati – atash, nomlash vazifasini bajara olishiga tayanilgan. Xuddi shunday fikrni [WPm]=SGning [Pm] qismiga nisbatan ham aytish mumkin. O'zbek tilida [Pm]ning yuzdan ortiq yuzaga chiqish shakllari mavjud. Har bir so'z shaklining juz'iy xususiyatlari e'tiborga olinmay, barcha shakllar uchun umumiy bo'lgan tasdiq/inkor, mayl/zamon, shaxs/son ma'nolarining birgalikda ifodalanishiga asoslanib, [Pm] bir butunlik sifatida olingan. [W] ham, [Pm] ham nutqda cheksiz miqdorda va xilma-xil turda voqelanadi. Biz bularning barchasini hech qachon sanay olmaymiz. Zero, o'zbek nutqida qo'llanilgan, qo'llanilayotgan va kelgusida (o'zbek tilida gapning yangicha qurilish qolipi rivojlanmaguncha) qo'llaniladigan barcha gaplarda [WPm]=SG u yoki bu shaklda voqelanadi. [WPm]=SG – gapning eng kichik qolipi til birligi sifatida nutqdagi yozma va og'zaki, imo-ishora va boshqa shakldagi gaplar sifatida voqelanadi. Biz uning voqelanish shakllarini sanab nihoyasiga yeta olmaymiz. Lekin fonema va morfemalarning cheksiz nutqiy ifodalanish shakllarini ma'lum bir ko'rinish xillari, tiplariga, cheksiz xususiy grammatik ma'nolarini oraliq grammatik ma'nolariga birlashtirganimizdek (bunday oraliq birliklar sistemaviy tilshunoslikda allo nomi bilan ataladi: allofon, allomorf va h.), [WPm]=SGning cheksiz nutqiy voqelanish shakllarini umumiylik bilan, ya'ni [WPm]=SG, uning muayyan voqelanishi – nutqdagi konkret gaplar oralig'ida turgan [WPm]=SG turlarini, ya'ni allogaplarni ajratamiz va sanab o'tishimiz mumkin. Bu bo'limning sarlavhasini shu ma'noda tushunish lozim.

Ma'lumki, [Pm]ning ma'no tarkibi tasdiq/inkor, mayl/zamon, shaxs/son kabi tarkibiy qismlardan iborat. Bu tarkibiy qismlarning har biri asosida [WPm]=SG, uning nutqdagi eng qisqa ko'rinishi – ixcham gaplar kengayishi mumkin. [Pm]ning har bir ma'no tarkibi asosida ixcham gaplarning kengayishi o'z xususiyatlariga ega va ko'pincha, mayl, zamon shakllarining manolari bilan aloqadordir. Lekin [Pm]ning tarkibidagi bir ma'no turi, aniqrog'i, shaxs/son ma'nosi asosida ixcham gapning kengayishi gap qurilishida muhim ahamiyat kasb etadi. Bu ham bo'lsa, gap tarkibida eganing bo'la olishi yoki bo'la olmasligi masalasidir.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, ega gap qurilishida aniqlovchi, to'ldiruvchi, hollardan ko'ra boshqacharoq mavqega ega. An'anaviy tilshunosligimizda ikkinchi darajali bo'laklar deb ataladigan bu bo'laklarning in'ikosi (aksi, simvoli, qandaydir ishorasi) [WPm] tarkibida yo'qdir. Lekin egaga ishora [Pm] tarkibida mavjud.

Egani ifodalovchi qandaydir ishoraning gap markazi, bosh bo'lagi hisoblangan kesimda bo'lishi eganing gap qurilishida boshqa gap bo'laklaridan farqli o'rin tutishini ko'rsatadi. Ega gapning qurilishi uchun majburiy, zaruriy bo'lak mavqeyini egallamasa ham, aniqlovchi, to'ldiruvchi, hollardan ko'ra yuqori mavqega ega, chunki uning belgilari [WPm] tarkibida mavjuddir. Shuning uchun [WPm] ixcham ko'rinishda bo'lgan kesimni gap markazi, gapning bosh bo'lagi deb baholangan bo'lsa, ega gapning birinchi darajali bo'lagi sifatida qabul qilingan. Ixcham sodda gaplarda eganing bosh bo'lakka ishora orqali tiklash mumkin yoki mumkin emasligiga ko'ra ixcham sodda gaplar ikki turli bo'ladi (ot markazli gaplar ham, fe'l markazli gaplar ham):

- a) ikki tarkibli gaplar;
- b) bir tarkibli gaplar.

Ikki tarkibli ixcham sodda gaplarda kesim tarkibidagi shaxs/son ko'rsatgichlari asosida gapning egasi tiklanishi mumkin:

Yozdim → Men yozdim.

Yuvdi → U yuvdi.

Bir tarkibli ixcham sodda gaplarda kesim tarkibida III shaxs birlik son ma'nosiga ishora bo'lsa ham, gapning egasini tiklash mumkin emas. Chunonchi, "Yuvildi", "O'qisa bo'ladi", "Aytish mumkin", "Bahor edi" va h.

Eganing gapda ifodalangan va ifodalanmaganligiga ko'ra ikki tarkibli sodda gaplarning o'zi yana ikki turli bo'ladi:

- a) ikki tarkibli egali sodda gaplar;
- b) ikki tarkibli egasiz sodda gaplar.

Faqat ega bilan kengaygan ikki tarkibli sodda gapga nisbatan sodda yig'iq gap an'anaviy tushunchasini ishlatishimiz mumkin. Bir tarkibli sodda gapning yig'iq ko'rinishi ixcham gapga teng bo'ladi. Shunday qilib, [W]ning, [Pm]ning ifodalanishi va [Pm] asosida kengayishiga ko'ra gaplarning quyidagi turlarini berish mumkin.

I. Bir tarkibli gaplar.

1. Ot markazli yig'iq kesimlikli ixcham sodda gap.
2. Ot markazli yoyiq kesimlikli ixcham sodda gap.
3. Ot markazli analitik kesimlikli ixcham sodda gap.
4. Fe'l markazli yig'iq kesimlikli ixcham sodda gap.
5. Fe'l markazli yoyiq kesimlikli ixcham sodda gap.
6. Fe'l markazli analitik kesimlikli ixcham sodda gap.

II. Ikki tarkibli gaplar.

1. Ikki tarkibli egasiz ot markazli yig'iq kesimlikli ixcham sodda gap.
2. Ikki tarkibli egasiz ot markazli yoyiq kesimlikli ixcham sodda gap.
3. Ikki tarkibli egasiz ot markazli analitik kesimlikli ixcham sodda gap.
4. Ikki tarkibli egasiz fe'l markazli yig'iq kesimlikli ixcham sodda gap.
5. Ikki tarkibli egasiz fe'l markazli yoyiq kesimlikli ixcham sodda gap.
6. Ikki tarkibli egasiz fe'l markazli analitik kesimlikli ixcham sodda gap.
7. Ikki tarkibli egali ot markazli yig'iq kesimlikli sodda gap.
8. Ikki tarkibli egali ot markazli yoyiq kesimlikli sodda gap.
9. Ikki tarkibli egali ot markazli analitik kesimlikli sodda gap.
10. Ikki tarkibli egali fe'l markazli yig'iq kesimlikli sodda gap.

11. Ikki tarkibli egali fe'l markazli yoyiq kesimlikli sodda gap.

12. Ikki tarkibli egali fe'l markazli analitik kesimlikli sodda gap.

[W] asosida kengayish, aslida, [W] vazifasida kelgan soʻzning semantik valentligi asosida kengayishidir. Albatta, soʻzning kengaytiruvchilari va gap boʻlaklari orasidagi munosabatlar mustaqil bir tadqiqot manbayidir. Lekin biz nutqda voqelangan gaplarning qoliplari haqida soʻz yuritar ekanmiz, bu masalaga hech boʻlmasa, bir oz toʻxtalib oʻtishimiz zarur. Nutq tizma tabiatiga ega. Nutqning tizmalik tabiati nutqda yuzaga chiqqan har bir hodisaning ketma-ketligini talab qiladi. Soʻzning kengaytiruvchilari (soʻz semantik valentliklarining aktantlari) ham nutqda birin-ketinlik bilan – kengaytiruvchi (tobe) kengaytiriluvchidan (hokimdan) oldin keladi va albatta, gap qurilishida – voqelangan gap qolipida alohida bir oʻrin olib, gapning voqelangan qurilishiga taʼsir etadi.²¹

Nutqdagi gaplar yuqorida koʻrsatilgan qurilish xususiyatlaridan boshqa yana oʻnlab koʻrsatgichlarga – nutqiy xususiyatlarga va nutqiy maʼnolarga ega boʻlishi mumkin. Ishimizda koʻrsatilgan til bosqichidagi sodda gapning 6 asosiy qurilish qolipi nutqda voqelanishi uchun boshqa xususiyatlarga ham ega boʻlishi kerak.

Bulardan biri–ohang, intonatsiya va u bilan uzviy bogʻliq boʻlgan gapning ifoda maqsadiga koʻra darak, soʻroq, buyruq, undov, his-hayajon, soʻroq-undov (ritorik) va hokazo maʼnolarga ega boʻlishidir. Bundan tashqari, gap nutqda, albatta, maʼlum bir modal maʼnosiga koʻra neytral, gumon, ishonch, taxmin, taajjub kabi maʼnolarga ega boʻlishi mumkin. Gapda ega ifodalanmagan boʻlishi, umuman, boʻlmasligi, majhul, aniq, umumlashgan va noaniq boʻlishi mumkin. Shu kabi maʼnolar gapning tildagi eng kichik qolipiga, umuman, aloqador emas. Shuningdek, oʻzbek tilshunosligida vositali va vositasiz toʻldiruvchining yigirmaga ga yaqin turi, holning qirqdan ortiq xili ajratiladi

²¹ Abuzalova M. Ўзбек тилида содда гапнинг энг кичик қурилиш қолипи ва унинг нутқда воқеланиши. Ном. дис. автореф. -Т., 1994. 22-б.

hamda nutqda bunday to'ldiruvchi yoki holning bittasi bilan kelgan gap hol va to'ldiruvchining ikkinchi turi bilan kelgan gapdan, albatta, farq qiladi. Lekin bu farqlar ham gapning tildagi kichik qolipiga–o'zbek jamiyati a'zolari uchun gap ramzi sifatida mavjud bo'lgan umumiy, zaruriy va majburiy bo'lgan birlik [WPm]=SG va uning asosiy qurilish ko'rinishlari, ya'ni:

$$\begin{array}{ll} [\text{IWPm I}]=\text{SG}, & [\text{IWPm Yo}]=\text{SG}, \\ [\text{E+ IWPm Yi}]=\text{SG}, & [\text{E+ IWPm Yo}]=\text{SG}, \\ [\text{E- IWPm Yi}]=\text{SG}, & [\text{E- IWPm Yo}]=\text{SG} \end{array}$$

qoliplariga aloqador bo'lmaydi. Balki, shu qurilish qoliplarining shaxsni tavsiflash, gap markazini hamda kesimlik ko'rsatgichlarini moddiy shaklda ifodalash, modal ma'nolarni berish, gapni ifoda maqsadiga ko'ra nutq sharoitiga moslashtirish, gapda ohang tugalligini shakllantirish kabi tom ma'noda nosintaktik hodisalarning biz yuqorida sanab o'tgan [WPm]=SG va uning qurilish ko'rinishlarining ustqurmasidir. Bunday gap qurilishiga aloqador bo'lmagan hodisalar nutqdagi muayyan gaplarda nosintaktik hodisalarning gap qurilishidagi aksi – in'ikosi – tajallisi sifatida qaralishi lozim.

XULOSA: Shunday ekan, bu bobda o'rganilgan masalalar tahlili va tavsifi asosida quyidagi xulosalarga kela olamiz:

–[Pm] ning o'zbek tilida yuzdan ortiq yuzaga chiqish shakllari mavjud bo'lsa ham, har bir shaklning juz'iy xususiyatlarini e'tiborga olmay, barcha shakllar uchun umumiy bo'lgan tasdiq/inkor, mayl, zamon, shaxs/son ma'nolarining birgalikda ifodalanishga tayanib, [Pm] bir butunlik sifatida olinadi; – kesimlik kategoriyasi shakllari [Pm] mavqeida voqelashar ekan, nutqda qanday ko'rinishda ifodalanishidan qat'iy nazar, o'zbek tilida sodda (va umuman) gap lisoniy-sintaktik qurilishini belgilashga xizmat qiladi;

–[W] ham, [Pm] ham nutqda cheksiz ko'p turda voqelanish imkoniyatiga ega. Bevosita kuzatishda berilgan nutqiy sintaktik birliklar kabi sodda gap turlari ham cheksiz bo'lib, bu voqelanish turlarining miqdorini hech vaqt sanab, nihoyasiga yetib bo'lmaydi. Chunki sodda gapning eng kichik qolipi – [WPm]=SG til birligi sifatida o'zbek nutqida yozma va og'zaki (va boshqa)

shaklda qo'llanilgan, qo'llanilayotgan va qo'llanilishi mumkin bo'lgan barcha gaplarda voqelanadi;

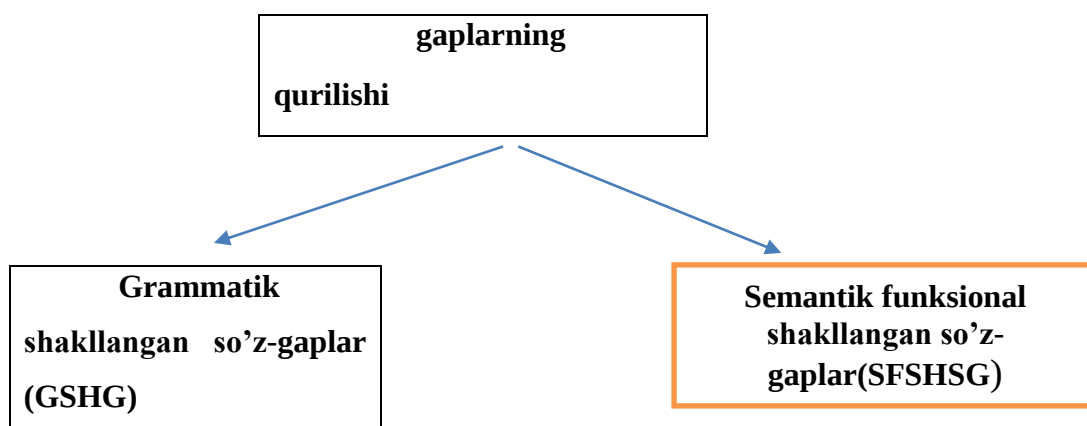
–nutqimizdagi grammatik shakllangan sodda gaplarning rang-barang nutqiy ko'rinishlari umumiy $[WPm]=SG$ qolipining $[IWPmI]=SG$, $[IWPmYo]=SG$, $[E+IIWPmYi]=SG$, $[E+IIWPmYo]=SG$, $[E-IIWPmYi]=SG$, $[E-IIWPmYo]=SG$ variantlarida leksik-grammatik to'ldirilgan holda voqelanishi natijasida yuzaga keladi;

– shunday qilib, nutqiy voqelanishda bu sodda gap qoliplari gapning nutqda yashashi uchun zaruriy bo'lgan, lekin mohiyatan nosintaktik bo'lgan kategoriyalarning zarralari bilan bosqichma-bosqich boyitilib, nutqimizda o'nlab sintaktik, morfologik, leksik, stilistik kategoriyalarning birliklari, zarralari bilan murakkablashtirilgan, bezatilgan shaklda yuzaga chiqadi.

II BOB SODDA GAP QURILISHIDA BINAR QURILMALI GAPLAR VA AJRATILGAN BO'IAKNING IFODALANISHI.

2.1. Fransuz tilida binar qurilmali nutqiy hosilalar to'g'risida

O'zbek tilshunosligi so'ngi tadqiqotlarida Yevropada yaratilgan sistem-
struktur tilshunoslik ta'limoti va uning nazariyotchilari (V.Gumbolt, F.de
Sossyur, Sh.Balli, G.Giyyom, K.Jerman, J.Dyubua, R. Yakobson, A.Tenyer
kabilar) xususida ko'plab ta'kid va sharhlar uchraydi. Unda ko'zlangan sistem-
struktur tilshunoslik tahlil usullarining afzal jihatlarinigina ta'kidlash emas,
balki ilg'or lingvistik nazariy qarashlarni o'zbek tiliga olib kirib, ulardan unumli
va imkon qadar qiyosiy-tipologik aspektlarda foydalanishdan iborat. V.
Gumbold qariyb ikki asr muqaddam: «Har qaysi tilning o'z sistemasi bor,
tilshunos shuni tadqiq qilishi kerak» deb bejiz aytmagan edi.²² So'ngi yillarda
lisoniy va nutqiy xodisalarning dialektik qonuniyatlar metodologiyasi zamirida
tilshunoslikning barcha sathlaridagi muammoli masalalar chuqurroq tahlil
qilinmoqda. O'zbek tilining barcha bo'g'inida rostakam «turkona nazokat»
sezila boshlanmoqda va uni «ortiqcha grammatik yuklardan» xoli qilishga
astoydil kirishilgani mustaqilligimiz sharofatidandir. Darhaqiqat, til va nutq
ularning mazmuni va o'rtasidagi munosabatlar juda murakkabdir. Bu ta'limot
tadqiq etilayotgan ishimiz uchun ham ahamiyatlidir. Xuddi shu yo'nalishda
o'zbek tilidagi

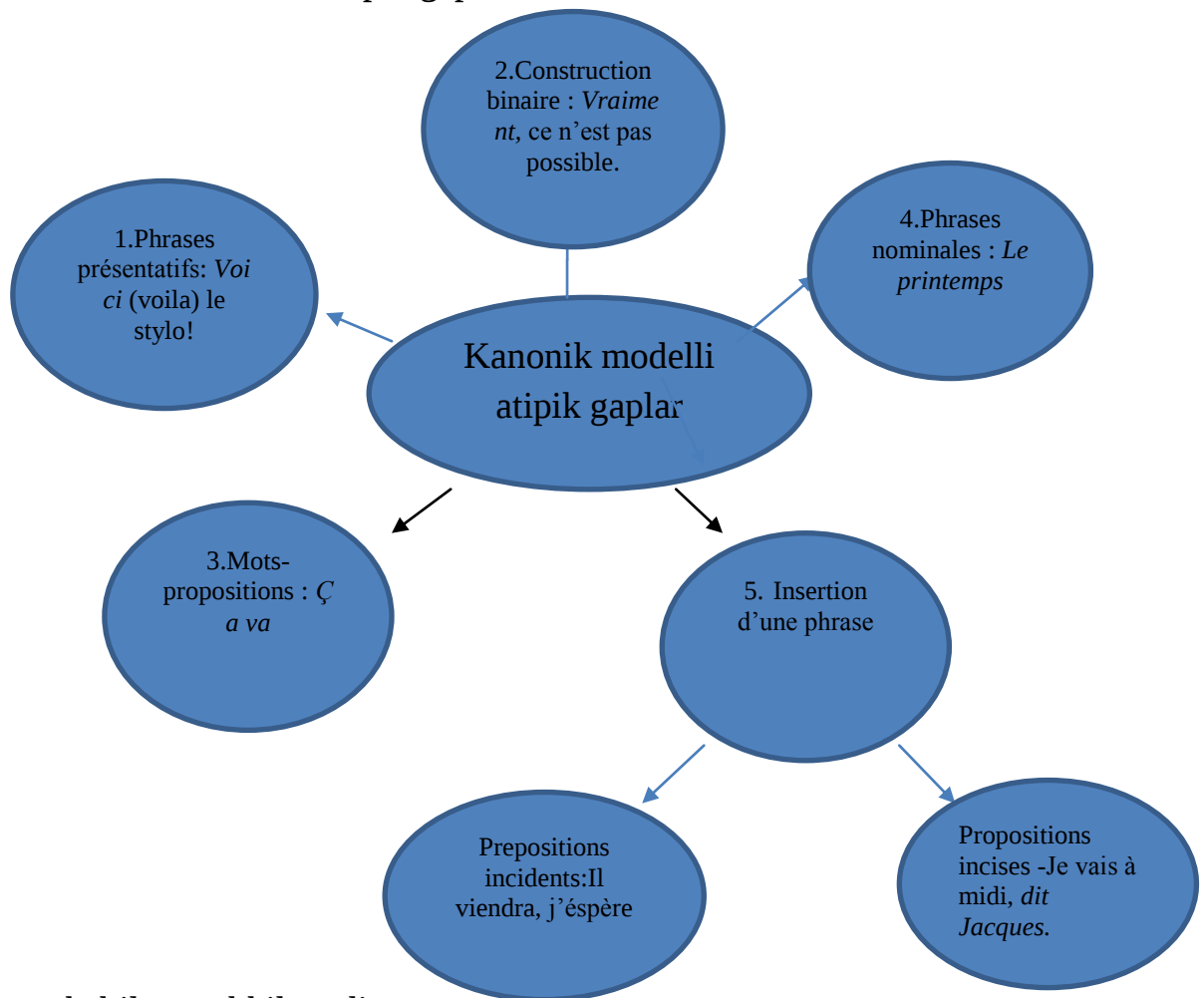
²² Bobokalonov R.R. O'zbek tilida semantik-funksional shakllangan so'z-gaplar talqini, «Fan», Toshkent: 2006. 3-124 b.

ga ajratilib tadqiq qilindi.

Fransuz tilidagi so'ngi ilmiy adabiyotlarda esa : 1. Tipik 2. Atipik gaplar sususiyati bir-biridan farqlanib ko'rsatiladi.

Hozirgi fransuz adabiy tilida gap qurilishi uchun atipik hodisasi sifatida kanonik model asos qilib olingan va uni tipik gaplarga nisbatan ziddiyatga qo'yish mumkin.

Kanonik modelli atipik gaplarni:

kabilar tashkil etadi.

O'zbek tilida atipik gaplarni SFSHSGlar bilan qiyoslash mumkin. Sintaktik qurshovda SFSHSG larning ma'no imkoniyatlari chegaralanganligi, o'zida grammatik shakl talab etmasligi, boshqa so'zlar bilan semantik jihatdan aloqaga kirishish qobiliyatidan mahrumligi, gap bo'lagi sanalmasligi va gapdagi bo'laklar bilan bog'lanmasligi singari belgilari aniqlashtirilgan. Fransuz tilida esa bu belgilar to'liq asos qilib olinmaganligi kuzatiladi. SFSHSGlar tarkibida uchramaydigan *prezantativ gaplar bilan konstruksiya, nominativ*

gaplar, muallif gapi, kirish so'z va gaplar qatorida *so'z-gaplar* birgalikda kanonik model (aloxida o'ziga xos qurilish) ga ega bo'lishi so'ngi tadqiqotlarda e'tirof etilmoqda. Til va nutq dixotomiyasi moxiyatidan kelib chiqqanda gapning minimal qurilish qoida qolipi fransuz va o'zbek tillarida keskin farqlanadi. Gaplarning formal qurilishida (*forme passive subordonnée, constructions binaires, les énonces à un seul terme, l'emphase, mots-propositions* alohida gap turlarida) ham xuddi shu holatni uchramiz.

Semantik-funksional shakllangan gaplar, odatda *modal, undov, tasdiq-inkor, taklif-xitob* ma'noli so'zlardan iboratdir. Bular GSHG lardan, ya'ni (WPm) qolipli gaplardan farqli o'laroq (WP) ramzida beriladi.

Darhaqiqat, fransuz leksikasi va sintaksisi oralig'ida so'z-gap bo'lish qobiliyatiga ega bo'lgan leksik birliklar ham mavjud. Ularning leksik- semantik va sintaktik xususiyati shu vaqtga qadar ilmiy asosda aniqlashtirilmagan. Ammo biz yuqorida ta'kidlab o'tgan SFSHSG larning ontologik belgilari kanonik modelli atipik gaplarda ham o'z ifodasini topganligini e'tirof etgan holda binar konstruksiyali gaplarning leksik-semantik va funksional xususiyatlari yuzasidan ilmiy axborot berishga urinmoqchimiz.

Fransuz tilshunoslari binar oppositsiya muammolari haqida XX asrning birinchi yarmida fikr yuritishgan. Jumladan, Anre Martine – Sorbonna universiteti professori, funksional lingvistikaning asoschilaridan biri – leksikologiyaga doir o'zining “*La linguistique synchronique*” nomli ilmiy asarida jarayon va obyekt munosabatida binar oppozitsiyaning paydo bo'lishi haqida qiziqarli dalil-isbotlar keltirib o'tgan.

Masalan, **table predmet** (o'rindiq) ma'nosining “**table**” shaklidagi ifodasi bilan [tabl] ifodalanuvchi o'rtasida binar ziddiyat lison (nutq) ixtilofida ko'zga tashlanadi. Olimning fikridan kelib chiqadigan xulosa shuki, binar oppozitsiya “belgi va belgilanuvchi” (*le signifié et le signifiant*) munosabatida namoyon bo'ladi. Ya'ni, bu munosabat leksik birliklarning nutq jarayonida kuzatilishi uchun ahamiyatlidir.

Binar konstruksiya mohiyatan binar oppozitsiya bilan uzviy bog'liqlikka ega bo'lishiga qaramay, undan birmuncha xususiyatlari bilan keskin farqlidir. Bu farqiyat nimada namoyon bo'ladi?

1. Leksik birliklarning sintaktik qurilishida, ya'ni funksional mohiyat kasb etishida.

2. Leksik birlik binar oppozitsiyada o'z mohiyatini saqlagan holda leksik ma'no ifodalaydi. Binar konstruksiyada esa, leksik ma'nodan ko'ra sintaktik qurilish muhim ahamiyat kasb etadi.

3. Sintaktik qurilishning shaklan tuzilishida. Gap vazifasidagi leksik birlik yoki leksik qurilma mohiyatan muayyan bir gap turiga xoslashadi.

Masalan, ot turkumining binar konstruksiyadagi birlamchi vazifasi nominal (atov) gap bo'lishi bilan izohlanadi. Uning predlog determinativlari bilan ifodalanishi esa, to'liqsiz gapga aloqador bo'ladi. Biz sintaktik qurilishning formal tuzilishi deganda, uning qaysi gap turiga mansubligini e'tiborga olamiz. Shu o'rinda Martin Rejel, Jan Kristof, Relat va Rene Reyyollarning «*Grammaire méthodique du français*» (2) o'quv darsliklarida "binar konstruksiya" termini leksik-sintaktik jihatdan alohida gap "komponent"i sifatida (nisbiy ma'noda) qo'llanganinini e'tirof etishimiz lozim. ("binar konstruksiya" yoki "binar qurilishli gap" termini alohida gap turi sifatida qayd etilmagan). Unda "binar oppozitsiya" va "binar konstruksiya" terminlari ikki farqli ma'noda: 1) leksik semantik; 2) sintaktik-stilistik planda o'rganilgan.

Alohida lisoniy qurilishga ega bo'lgan binar konstruksiya SFSHSG uchun ahamiyatli nutqiy hodisadir. Bularning tadqiqi qiyosiy tipologiya va nazariy gammatika uchun ahamiyatlidir.

Fransuz tili tahlili shundan dalolat beradiki, ko'plab gaplar nisbiy ikki mustaqil bo'laklardan iborat bo'lishi mumkin. Bunday bo'laklar gap yarusida oppozitsiya hosil qiladi. Ammo ularda gap uchun xarakterli bo'lgan mantiqiy hukm alohida-alohida ko'zga tashlanmaydi. Aksincha, oppozitsiyadagi birinchi qismning mazmuni ikkinchi qism (bo'lak) mazmuni bilan bog'lanib izohlanadi va bu mazmunan bog'lanish bir tugal fikrga teng keladi. Buning asosiy sababi,

sodda gapning binar oppozitsiyada turishidir. Boshqacha qilib aytganda, fransuz tilidan sodda gaplar binar oppozitsiyaga o'tganda nisbiy (mustaqil) ikki komponentli gaplarni hosil qiladi. Ularda komponentlar ikkita bo'lib ko'ringanda ham mantiqiy hukm bitta bo'ladi va kesimlik ko'rsatkichlarini yo'qotadi.

Qiyoslaymiz:

Sodda gapning binar oppozitsiyasi	Sodda gapning me'yoriy qurilishi
<i>Belles, les filles!</i>	<i>Les filles sont belles.</i>
<i>Magnifique, ce tableau !</i>	<i>Ce tableau est magnifique.</i>
<i>Drole, cette histoire !</i>	<i>Cette histoire est drole.</i>
<i>Delicieux, ce plat !</i>	<i>Ce plat est délicieux.</i>
<i>Dangeureux, ce pont.</i>	<i>Ce pont est dangeureux.</i>
<i>Capricieux, cet homme.</i>	<i>Cet homme est capricieux.</i>
<i>Claire, votre explication !</i>	<i>Votre explication est claire.</i>
<i>Heureux, les pauvres !</i>	<i>Les pauvres sont heureux.</i>
<i>Artificiel, son rire.</i>	<i>Son rire était artificiel.</i>
<i>Beau, le temps !</i>	<i>Le temps est beau.</i>
<i>Autobiographique, le roman.</i>	<i>Le roman est autobiographique.</i>
<i>Aveugle, cette femme.</i>	<i>Cette femme est aveugle.</i>
<i>Aviateur, son fils.</i>	<i>Son fils est aviateur.</i>
<i>Jaloux, mon mari.</i>	<i>Mon mari est jaloux.</i>
<i>Pardonnable, ce garçon.</i>	<i>Ce garçon est pardonnable.</i>
<i>Nombreuse, sa famille.</i>	<i>Sa famille est nombreuse.</i>
<i>Inutilisable, sa voiture.</i>	<i>Sa voiture est inutilisable.</i>
<i>Unique, sa fillette !</i>	<i>Sa fillette est unique.</i>
<i>Cacochyme, ce malade.</i>	<i>Ce malade est cacochyme.</i>
<i>Faible, ce boxeur.</i>	<i>Ce boxeur est faible.</i>

<i>Fantastiques, tes idées !</i>	<i>Tes idées sont fantastiques.</i>
<i>Flegmatique, cette personne !</i>	<i>Cette personne est flegmatique.</i>
<i>Compréhensible, cette règle !</i>	<i>Cette règle est compréhensible.</i>
<i>Rapide, ce moto!</i>	<i>Ce moto marche rapidement.</i>
<i>Prudent, ce chauffeur.</i>	<i>Ce chauffeur conduit prudemment.</i>
<i>Chaleureux, l'été!</i>	<i>L'été est chaleureux.</i>
<i>60 degrés, la température!</i>	<i>La température montre 60 degrés.</i>
<i>Jeune, l'avocat!</i>	<i>L'avocat est jeune.</i>
<i>Beau, ce paysage!</i>	<i>Ce paysage est beau.</i>
<i>Ancienne, cette boucle d'oreille!</i>	<i>Cette boucle d'oreille est ancienne.</i>
<i>Laborieux, ces pauvres !</i>	<i>Ces pauvres sont laborieux.</i>
<i>Paresseux, Luc !</i>	<i>Luc est paresseux.</i>
<i>Charmantes, ces dames !</i>	<i>Ces dames sont charmantes.</i>
<i>Si tendre, son amour !</i>	<i>Son amour est si tendre.</i>
<i>Discutable, ce thème !</i>	<i>Ce thème est discutable.</i>
<i>Voyante, M.me Leblanc !</i>	<i>M.me Leblanc est voyante.</i>
<i>Curieux, votre fils !</i>	<i>Votre fils est curieux.</i>
<i>Avare, ce monsieur !</i>	<i>Ce monsieur est avare.</i>
<i>Gaté, cet enfant !</i>	<i>Cet enfant est gaté</i>

Ko'rinadiki, sodda gapning binar oppozitsiyasida sintaktik aloqaning vositachi unsurlari uchramaydi, lekin qismlar ma'lum va muayyan pauza (ohang) orqali o'zaro bog'langanliklari seziladi. Binar qurilishli gaplar haqida fransuz tilshunoslari Martin Rejel, Jan Kristof, Pellat, Rene Reullar o'z munosabatlarini ma'lum qilishgan. Biroq shuni ta'kidlash kerakki, unda sodda gapning boshqa turlari, chunonchi to'liqsiz gaplar va so'z-gaplar turlari bilan aralashtirib tushuntirilgan. Bizningcha, binar qurilishli gaplar sodda gapning

alohida ko'rinishi sifatida baholanishi mumkin va uning chegarasi, ko'rinishlari alohida tadqiq etilishi qiyosiy tilshunoslik uchun ham ahamiyatlidir. Ushbu tadqiqot ishida yuqoridagi holatlarni amaliy o'rganishga birmuncha harakat qilib ko'ramiz.

2.2. Fransuz tilida binar qurilmali nutqiy hosilalar talqini

Har bir gapning real borliq haqida biror fikr, xabar bayon qilishi gap mundarijasining voqelik bilan bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Bu hodisa - gap mundarijasining real voqelik bilan aloqador hodisasi predikatsiya hisoblanadi.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, gapni predikatsiya shakllantiradi: bu grammatik kategoriya-umumiy gapga xos xususiyat. Predikativlikni kesim ko'rsatadi. Kesim umumiy predikativlik ma'nosini konkret modellik, zamon, shaxs kategoriyalari ifodalaydi. Predikativlikni shakllatirishda intonatsiyaning ham ishtiroki bor: intonatsiya gapga xos bo'lgan universal vositadir. Anglashiladiki, predikativlikni ifodalash gapning paradigmasi-predikativlikni bildiruvchi butun formalar sistemasi bilan bog'liq.

Gap fikrni ifodalaydi, ma'lum maqsadni bayon qiladi. Bu hodisa birinchidan, shu gapdagi fikrning borliqqa munosabti-modallik (reallik, gumon, taxmin, istak kabilar) bilan, zamon va shaxs bilan bog'lanadi. Demak, predikativlik fe'l formalari va intonatsiya orqali ifodalanadi.

Fransuz tilida predikativlik shakli ikki strukturasidan ega kesimdan tarkib topgan. Predikativlik munosabatlari denotative, logik va structural shaklning oqibati natijasida shakllanadi hamda o'z formasini tafakkur va til normalarida namoyon etadi. Predikativlikning eng yopiq formasi yashirin predikativlikdir. Bu holatda (gapda na pauza va na spesifik intonasiya mavjud) asosiy gapdan ajraluvchi to'ldiruvchi predikativ kompleksda na pauza, na intonasiya mavjud bo'lmaydi. Yashirin predikativlikda polipropozisionallik saqlanib qoladi, biroq polipredikativlik (yani ko'p kesimlilik) yo'qoladi.

Gap strukturasida mazmun va forma o'zaro bog'liq bo'lsada, ularni yoki mazmun, yoki shakli jihatdan tasniflash mumkin. Shakli nuqtai nazaridan tasniflash:

Formasiga ko'ra gaplarni tasniflaganda, biz ularni ikki sostavlilik, yani ega va kesim nuqtai nazaridan qarab chiqamiz. Qolgan barcha tillar asosiy shaklni qayta hosil qilish oqibatida vujudga keladi.

Buyruq va infinitiv formadagi bir sostavli gaplar kesim bilan munosabatdor:

Niez tout. -Niez quoi ?

Adyektiv bir sostavli gaplar ham gapda kesim vazifasida keladi.
Incroyable !

Nominativ gaplar fe'lli gaplarga qaraganda murakkabroq. Ularni yoki ega bilan yoki kesim bilan qiyoslashadi, yoki ularni ikki sostavli gaplarning bosh bo'laklari bilan umuman qiyoslab bo'lmaydi deb hisoblaydilar. Haqiqatdan ham borliq ma'nosini beruvchi gaplar, asosan agar u *Bruit de pas tres proche* tipidagi tekst ko'rinishida boshlansa bu gapni rasmiy tomondan ham kesimli gapga (*c'est un bruit*) ham ega ; (*un bruit s'étend..*), ham to'ldiruvchiga (*on s'étend un bruit*) taalluqli ekanligi e'tirof etiladi. Bu yerda ega va kesim oppozitsiyasi neytrallashadi va ot bo'linmaslik jarayonini anglatadi.

Aniq ma'nodagi kontekstda nominativ gaplar kesim bilan munosabatda bo'ladi :*-Je t'autorise* bu yerda nominativ gap subyektni tenglashtirishni (identifikatsiyani) ko'rsatadi. Atov otli nominativ gaplar ham kesimga munosabatdor : *Boulangerie. baxo beradigan Quel luxe !*; undaydigan *Patience ! (=soyez patiente)...* Nominativ gapning bosh bo'lagi ot bilan ifodalangan bo'lsa, odatda u kesim vazifasida keladi.

Konkret ot (N) ega vazifasida kelishi mumkin:

- Comment va ta femme?- Très bien.- Et ta fille ?

Bir sostavli gaplarning semantik funksiyasi faqat fe'lli buyruq maylli gaplar morfologik jihatdan shaxs va modallikda ifodalanadi. Bir sostavli gaplarda zamon morfemasi yo'q, ular hozirga yoki yaqin kelasi zamonda qo'llaniladi. Predikativlikning belgisi intonatsiyadir.

Bir sostavli gaplar ma'noning mavhumligi bilan xarakterlanadi. Biroq ma'no qanchalik mavhum bo'lsa, gap shunchalik kontekstda konkret ma'no

ifodalanishini talab etadi. Shuning uchun ham abstraktlik bilan bir sostavli gaplarning boshqa tomoni bog'liq. Bir sostavli gaplar ikki sostavli gaplarning turli xil turlarining ma'nosini ifoda etishi mumkin:

-so'roq yoki istak mayl hohish.-*Contente de votre role? Patience!// Au mur !*

-inkor : *Plus d'autobus, plus de metro.*

Yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, bir sostavli gaplar so'zning sintaktik funksiyasini umumlashtiradi : ba'zi bir holatlarda gapning bosh bo'laklaridan biri bilan so'zning asosiy komponentlari orasidagi o'zaro nisbatni aniqlash qiyinchilik tug'diradi. Aktual bo'klarga ajratishga kelsak, bir sostavli gaplar odatda monoremalar, buning ustiga tema va remalar mavjud komponentning ega va kesimga yaqin muvofiqligiga ko'ra taqsimlanadi. Borliqni ifoda etuvchi *L'hiver* tipidagi gaplarda moslashish murakkabdir, chunki uni gapning biror bir bosh bo'lagi bilan qiyoslab bo'lmaydi. Ular –monoremalar, biroq tema va remani ifoda etadimi, bu muammo faqat kontekst mazmuniga bog'liq.

Nominativ gaplar anglatgan ma'noga ko'ra turli tumandir. Ularning konkret mazmuni tayanch otning semantikasi orqali , uning kontekstda boshqa gaplar bilan bog'liqligi va situatsiyaga muvofiqligi orqali aniqlanadi. Nominativ gaplarning birinchi funksiyasi :

- a)predmet va shaxslarni nomlanishi (sarlavha, viveska va hokazo)
- b)mavjudlik, obyektiv borliq ifodasi.

Borliq situatsiyali gaplar mavjud situatsiyani anglatadi, tarkibidagi ot (N) zamonni, atrof muhitni o'rab turgan tabiat holatini, hodisa jarayonni anglatadi : *Le 22 mai... Plein nuit... Eclairages improvisee.*

Borliq predmetli gaplar, predmetning mavjudligini ifodalovchi gaplar tarkibida konkret ot ifodalanadi. *Le 22 avril. Le fort de Vanves. Une salle commune.Plusieurs gardes nationaux.*²³

²³ V.G.Gak . Теоретическая грамматика фр.языка. М.,ВШ.1986 p.164

O'zining ikkinchi funksiyasida ular fe'lli predikativlar bilan bir xil ma'noni anglatadi :a)tenglashtiruvchi yoki tasniflovchi : *Dans les premiers jours de l'annee un enfant naquit. Un fils.*

Identifikasiya (tenglashtirish) ilgari aytilgan fikr mazmunini ochib beruvchi gap guruhida amalga oshirilishi mumkin : *Il y avait a manger partout. Des canards de toutes les couleurs.... de grands cochons de riz... des saucisses crues..., etc.*

Bu nominativ gaplar seriyasi ovqatlanishda nimalar borligini ko'rsatib o'tayapti.

a) tavsiflovchi: *Assassins! Incendiaires!* Bu yerda gap ob'yektni baholayapti, uning darajasini belgilaydi.(N-baholash ma'nosida);

b) jarayonga oid; gap harakat, voqea-hodisani ifodalaydi. Odatda bu funksiyani feldan yasalgan ot (N) bajaradi: *Attente. Lente Avance. Plus d'espoir. Retour a la ville. Cours matinale. Attente devant la grille.*²⁴

Nominativ gaplar ish-harakatni mavhumroq holatlarda e'tiborni shu so'zga jamlab tasvirlashi mumkin. (qiyoslaymiz : *J'attends ; On attend* va *Attente*)

Jarayonlilik « to'satdan » ma'nosini beruvchi holni ta'kidlab keladi : *Brusquement, une alerte.*

Jarayonlilik konkret otlar bilan ham ifodalanishi mumkin. Unda voqealar zanjiri ketma-ketlikda sodir bo'ladi. Masalan, Languning Rojdestvo kechasi klinika bo'ylab qilgan sayohati: *Portes. Couloirs de cloitre. Portes. Cles. « Bon Noël, monsieur le medecin-chefs ». Creches . Briques et sapins. Paroles confuses en flamand, rumeurs etrangeres ».*

Nominativ gaplar ish-harakat va ikki konstruksiya yordamida konkret situatsiyani ifodalashi mumkin:

a)bosh bo'lak-bosh bo'lakka tobe, so'z bilan ifodalangan sub'yekt harakatni ifodalovchi fe'ldan yasalgan ot : *Aucun reaction dans la troupe ;*

²⁴ . V.G.Gak . Теоретическая грамматика фр.языка. Синтаксис.М.,1986 p.164

b) bosh bo'lak-bosh bo'lakka tegishli sifatdosh yoki ergashgan qo'shma gap bilan ifodalangan konkret ma'noni beruvchi sub'yekt(N) ; *La bas, le quai de ble* ;

Qisqa sintaktik strukturali gaplar tarkibiga:

- 1) bir sostavli gaplar
- 2) ikki sostavli gaplar

3) so'z-gap (kommunikativ, o'zaro fikr almashinuv, aloqa uchun xizmat qiladigan) kabi turlar kiradi. Bu gaplar har doim ham ikki sostavli gaplarni qisqartirilgan shaklda ko'chira olmaydi. Istak, xohish mayli, murojaat, nom, nomlash, hatti-harakat kabi qator kommunikativ ma'nolar predikativ strukturali gaplarda (PSG) o'z ifodasini topadi. Qisqa sintaktik strukturali gaplar tilda o'zi funksiyasi to'g'risida to'laqonli fikr, mulohaza bera olishini ko'rsatadi.

Qisqa sintaktik strukturali gaplar (SSG) ajralib qoluvchi belgilariga ko'ra farqlanadi:

	Toliq gaplar (typique)	To'liqsiz gaplar (atypique)
Ikki sostavli gaplar	Ikki sostavli to'liq <i>Il parle</i>	Ikki sostavli binar qurilmali gaplar <i>Au coin de la salle une table de nuit.</i>
Bir sostavli gaplar	Bir sostavli to'liq - <i>Parlez</i> - <i>Boucherie</i> - <i>Non.</i>	Bir sostavli binar - <i>A la maison.</i>

Bir sostavli /ikki sostavli to'liq va binar konstruksiyali gaplar oppozitsiyasi gapning turli tomonlarga taalluqlidir.

Binar qurilmali gaplar to'liq gapga qarama-qarshi qo'yiladi : unda bosh bo'lak yoki ikkinchi darajali bo'lak tushib qolishi mumkin, buni quyidagi gapni struktural-semantik sxemasida ko'rish mumkin : *Au coin de la salle (se trouve) une table de nuit.- Ou vas-tu ?-(Je vais) a la maison.*

Ikki sostavli gaplar bir sostavli gaplarga qiyoslanadi, ya'ni ularda ega yoki kesimning alohida tarkibi mavjud emas. Ularning tarkibi faqat bitta bosh bo'lakdan iborat, ya'ni shakli jihatdan ega (*Boucherie*) yoki kesim (*Parlez*) ga mos keladi.

Bir sostavli gaplarni biz to'liq gap deb ayta olishimiz mumkin, chunki unga ba'zi hollarda « tushib qolgan » bo'lakni qo'shib bo'lmaydi. Masalan, buyruq formada *Parlez !* turidagi gapning egasi bo'lmaydi.

Ikki sostavli bo'lmagan to'liq gaplarda, bosh bo'laklar na ega, na kesimga taalluqli bo'lmaydi, u so'z-gap (kommunikativni) ni hosil qiladi : *Non*.

Gapning tabiati til qurilishining o'ziga xos xususiyatlari asosida aniqlanishi mumkin. Rus va o'zbek tillarida olmosh fe'lining shaxs-son formasi bilan birga kelishi shart emas : *kitobni ber*, *npuedy zaempa* kabi gaplar bir sostavli (to'liq, shaxsi ma'lum) gap sifatida e'tirof etiladi. Fransuz tili grammatikasida ega fe'l oldida albatta olmosh bo'lishi shart, *sais pas ; Arrive demain* frazalari to'liqsiz hisoblanadi, bir sostavli gap tarkibiga kira olmaydi.

Ot va sifat bilan ifodalangan gaplar tasnifi bahs-munozara tug'diradi. *Magnifique ! (=c'est magnifique)* tipidagi frazalarni ba'zi bir avtorlar bir sostavli gaplarga, boshqalari binar (to'liqsiz), elliptik gaplarga kiritadi. Shuningdek, nom, viveskaga taalluqli gaplar (*Pharmacie*, « *Bel Ami* ») tabiatiga doir masalalar hali ham yechilgani yo'q. Shuningdek, tarkibida « tanishtiruv » elementi bor gaplar : *bonheur... comment y parvenir ?*, shaxsni tanishtirish : *-Qui est-ce ?-Mon frere*, va boshqa shu kabi gaplar ham shular jumlasiga kiradi.

So'z-gap tabiatiga doir turli xil fikr-mulohazalar aytilmoqda (*Qui, Non !*, undov so'zlar : *Pan ! Allons donc !*) Ba'zi bir lingvistlar ularni bir sostavli gaplar tarkibiga kiritadi, chunki ularda ellipsis (so'z yoki gap bo'lagining gapda tushib qolishi)-struktural sxema komponentlarning tushib qolishi kuzatilmaydi.

Yana bir guruh tilshunoslar esa ularni to'liqsiz gaplarga kiritadi, sababi ular kesim bilan munosabatdor. Uchinchi bir lingvistlar ularni qisqa sintaktik strukturali gaplarning alohida turkumi sifatida ajratadi.

Bir sostavli gaplar. Bir sostavli va ikki sostavli gaplar orasida o'timli shakl mavjud. Ulardan uchtasini ajratib ko'rsatamiz.

1. Prezantativ gaplar. *C'est, il y a, voila* kabi iboralar. Bu elementlar predikativ xarakterga ega bo'lib, xizmat operatorlari rolini bajaradi. Qanday so'z bilan birtikuvdan qat'iy nazar gap hosil qiladi. Bu holda subyekt ma'lum predmetga yo'nalgan bo'lib, voqea hodisa yoki umumiy situatsiyani ifodalaydi.

2. Gapni ajratish. *Michel, il est venu* tipidagi gapni ajratish intonatsiyani o'zgarishi bilan aloqador bo'lib, qo'shma gaplarga o'tadi.

Aksincha, agar o'rta pauzada ohang ahamiyatga ega bo'lsa, gapning ot qismi gapning alohida ohangini yuzaga keltiradi, ya'ni bitta bo'linish ikkita gap hosil qiladi (otlashtirish), ko'plab grammatistlar bu bo'lakni bir sostavli nominativ gap sifatida tahlil qiladilar. Masalan, *ces plaines, ces villes, ces montagnes...Il partait libre, lui semblait-il a leur conquete*. Bu holatlarda bitta va ikkita gap orasidagi farq (bo'laklarga ajralgan), ular orasidagi bir sostavli gaplar faqat intonatsiya orqali aniqlanadi.

3. Ikki sostavli fe'lsiz gaplar (binar qurilmali) gaplar. Ularni nominativ bir sostavli gaplardan farqlash murakkabroq. Quyidagi misollarni ko'rib chiqamiz :

1) *A gauche, bordant sur quelque metres le chemin, un bouquet de chenes.*

2) *Le 26 mai. La barricade detruit du chateau-d'Eau.*

3) *Le temple d'Apollon. Une statue d'Apollon au milieu de la scene.*

Bu uchchala gap aniqlovchi va holli ot (N) dan iborat, biroq ular komponentlarning tartibi va intonatsiya bilan bir-biridan farq qiladi. Bu ikki faktor gap tabiatini aniqlashda hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi. **Fraza (1)** –kesimi (se trouve) tushurib qoldirilgan ikki sostavli gap. **Fraza (2)** da to'ldiruvchi bo'lak (dans le ciel) ko'proq o'rin holiga qaraganda aniqlovchi darajasiga chiqqan (=celestes), kesimning tushib qolishi sezilmagan, o'rta pauza yo'q va barcha gaplar nominativ bir sostavli gaplardir. **Fraza (3)** har xil talqin qilinishi mumkin, fraza (1) bilan o'xshashligiga ko'ra bu yerda *se trouve* fe'lining ellipsisini ko'rib chiqish mumkin. Ba'zi bir lingvistlar fraza(1) tipiga o'xshash

gaplarni nominativ gaplar tarkibiga kiritadi, chunki hol fe'lga emas, balki butun gapga tegishli.

Shunday qilib, N+o'rin holi ikki holatda nominative gap sifatida o'rganilishi mumkin:

1)hol otning aniqlovchisiga aylanib, komponentlarning o'zaro mustahkam bog'liqligida (faza (2) misol bo'ladi) ;

2)komponentlar orasidagi bog'liqlik kuchsizlanganda, bunda hol gapning to'ldiruvchisiga aylanadi.

Bir sostavli gaplar morfologik xususiyatlariga ko'ra,sintaksik belgisiga ko'ra va semantik belgisiga ko'ra tasniflanadi.

Bosh bo'laklar so'z turkumiga ko'ra gaplar farq qiladi: fe'lli tuslanuvchi (Parlez !), infinitivli (Que faire ?), substantivli (Boucherie) va prepozitivli, ya'ni ot predlog bilan keladi (A la maison !), olmoshli (Moi aussi), ad'yektivli (Etonnant !), ravishli (Pas si vite !), bu tiplarning barchasi oddiy va keng tarqalgandir. Bu tiplarning ba'zi birlari muammo tug'diradi.

Nominativ gaplar ega yoki predikativning sintaktik formasida predlogsiz otdan iborat bo'ladi. Shuningdek, bu formada vositasiz to'ldiruvchi ham ifodalanilishi mumkin. Agar (N) ot javob replikasida ifodalangan bo'lsa, bunda vositasiz to'ldiruvchi talab qiluvchi fe'lning tushib qolishi taxmin qilinadi, bu gap binar qurilmadir. Masalan,-N'as-tu pas vu passer tout a l'heure, sur le chemin?...

-Qui ?...Je n'ai rien vu... Si ! Devant moi un promeneur.

Oxirgi gapda fe'lning ellipsisini j'ai vu, ko'rish mumkin, va bu holatda un promeneur - binar qurilmadir.

Bir sostavli gaplarda otning prepozitiv formasi uning sintaktik jihatdan mustaqilligi (*Au secours!*) da, binar qurilmada otning prepozitiv shakli javob replikasi qaytarayotganda namoyon bo'ladi : *-Ou vas-tu aller ?- A la cave.* (=Je vais a la cave).

Hozirgi zamonda nominativ va ad'yektiv gaplar etre bilan keluvchi ikki sostavli gaplarga sinonimik qatorni hosil qiladi. Qiyoslaymiz : *La nuit. C'est la nuit ; C'est interessant va tres interessant.*

Boshqa zamonlarda « etre » fe'lli konstruksiyani qo'llash mumkin. (*C'etait la nuit*). Zamon o'zgarishi bilan hosil bo'ladigan bu jarayon tufayli ba'zi bir tilshunoslar, il y a, voila , c'est konstruksiyalari bir sostavli gaplar ellipsisi tarkibida o'rganib, ularni to'liqsiz gaplar tarkibiga qo'shadilar. Shuni ta'kidlab o'tish joizki, zamonaviy tilda ikkita struktura mavjud : ikki sostavli to'liq zamon paradigmasiga ega gaplar va birinchi gapga tobe bo'lmagan bir sostavli gaplar ko'pchilik hollarda bir sostavli gaplar tarkibiga *c'est* yoki *il y a* konstruksiyasini kiritish mumkin emas.

Konstruksiyalar ma'no bo'yoqdorligi bilan ajralib turadi. Masalan : *Etonnant ! Hallicinant ! va c'est ravissant !* (bir sostavli gaplar) emosional darajasining kuchliligi bilan ajralib turadi. J.R.Blokning « Toulon » pyesasidagi remarkalarni kuzatish mumkin : *Un bar a matelots, a Toulon.. Une musique sort du poste de radio. C'estle matin// Le quai de grobstad, a Toulon devant le bar conquibert. La nuit. Les eclairs des detonations...*

Gap formasi holatlariga ko'ra farqlanadi : Bir sostavli gaplar chizib, tasvirlab beradi, aksincha ikki sostavli gaplar ilgarigi tasvirni qisqa bayon qiladi.

2.3 Ajratilgan bo'lakli gaplarda binar konstruksiyaning ifodalanishi.

Biz binar konstruksiyalai gaplar haqida fikr yuritar ekanmiz, ularning ajratilgan bo'lakli gaplarda qo'llanilishiga ham alohida to'xtalib o'tishimiz darkor. Bizga ma'lumki, murakkab gap sintaksisida sodda gap tarkibida kelib, ularni murakkab gaplarga aylantiruvchi sintaktik konstruksiyalardan biri sifatida gapning ajratilgan bo'laklari ko'rsatiladi. Ularda mazmunan ma'lum maqsad ifodalanadi; ma'lum darajada predikativlik, hukm anglashiladi. Biror gap bo'lagini ajratishda “so'z tartibi, ajratilgan bo'lakning hajmi, o'ziga xos intonatsiyasi, pauza, so'z aloqasining xarakteri”⁵ kabi belgilar e'tiborga olinadi.

Ajratilgan bo'lakning o'ziga xos semantik funksiyasi bo'ladi. Bu hususiyat shundan iboratki, ajratish orqali ma'lum bo'lakning ma'nosi ajratib, bo'rttirib ko'rsatiladi, boshqa gap bo'laklaridan ayirib, diqqat shu bo'lakka jalb etiladi. Bu logik ajratish intonatsiyada ham o'z ifodasini topadi, ajratilgan bo'lak boshqa gap bo'laklaridan farqlanuvchi alohida intonatsiya bilan talaffuz etiladi. Ajratilgan bo'lakning semantik xususiyati bu bilan cheklanmaydi, ajratilgan bo'laklar orqali boshqa qo'shimcha ma'nolar ham ifodalanadi

Ajratilgan bo'lak orqali sabab, ta'kid kabi qo'shimcha ma'no ottenkalari yoki modal munosabatlar ifodalanadi. Bunday qo'shimcha ma'no munosabatlarining ifodalanashiga sabab shuki, ajratilgan bo'lak faqat o'zi aniqlayotgan bo'lak bilan aloqaga kirishib qolmay, aniqlanmish bilan munosabatga kirishayotgan bo'lak bilan ham yoki gapning umumiy mazmuni bilan ham aloqaga kirishadi. Ammo bu ikki yoqlama munosabatning biri ham semantik, ham grammatik bo'lib, ikkinchi xil munosabat esa faqat semantikdir.

Ajratilgan bo'laklarning sodda gap singari o'z mustaqil, logik urg'usi bor, u gap bo'laklaridan pauza bilan ajralib turadi, o'ziga xos intonatsiyasi bo'ladi. Ajratilgan bo'laklardagi intonatsiya oddiy gap bo'laklarining intonatsiyasiga o'xshamaydi, ajratilgan bo'lak alohida, pasaygan (ba'zan ko'tarilgan) intonatsiya bilan talaffuz etiladi. Odatda, ajratilgan bo'lakdan oldin kelgan, izohlanayotgan so'zda intonatsiya ko'tariladi, ajratilgan bo'lakda esa intonatsiya pasayadi yoki odatdan tashqari ko'tariladi: *O'zingiz o'ylab ko'ring: yam-yashil qir ostidagi zumraddek o'tloq o'rtasida qad ko'targan oppoq imorat ustida-tepasidabir bahaybat qush aylanayotir.* (Sh.Xolmirzayev.Bandi burgut)

Ajratilgan bo'laklar o'ziga xos xususiyatlari bilan, bir tomondan, oddiy gap bo'laklaridan farqlansa, ikkinchi tomondan, ular to'liqsiz yoki ergash gaplardan ajralib turadi. Ajratilgan bo'lakli gaplar mazmun va intonatsiyasidagi o'ziga xos xususiyatlari bilan murakkab fikrni ifodalaydi: *Yo'ldoshboyning tug'ilgan kuni munosabati bilan chorlangan mehmonlar, ya'ni, "aybdor"ning padari buzrukvori-yu volidai muhtaramasi, tag'in ikkita feldsher bilan Yo'ldosh o'qiydigan sinf rahbari va biz jujuqlar – he, stulda to'g'ri o'tirishni*

bilmaydigan, ayrimining oyog'i yerga tegmay tagiga qatlab olgan qishloq shumtakalari oldida burgutning ilk bor uzun ipda uchirilgani hikoya qilinardi.(Sh.Xolmirzayev.Bandi burgut).

Ammo murakkab fikrni ifodalovchi bu gap qo'shma gap bo'la olmaydi, chunki tarkibida faqat bitta predikativ birlik mavjud. Shu bilan birga, bu xil gap konstruksiyasi sodda gap ham bo'lmaydi. Chunki tarkibida asosiy predikativ birlikdan tashqari, yarim predikativlik mazmuni bo'lgan ajratilgan gap bo'lagi bor. Shuning uchun ajratilgan aniqlovchi yoki ajratilgan izohlovchi ishtirok etgan gap konstruksiyalarini sodda gap bilan qo'shma gap orasida turuvchi murakkab gaplar deb ajratish zarur bo'ladi.

Gapning ajratilgan bo'laklari muhim stilistik vositalardan biridir. Murakkab fikrni sodda, ixcham va ta'sirli ifodalash usullaridan biri ajratilgan bo'laklardan foydalanishdir. Shuning uchun ham ajratilgan bo'laklar masalasi grammatika bilangina emas, stilistika, intonatsiya, punktuatsiya masalalari bilan ham bog'lanadi. Ajratilgan bo'laklar o'zining grammatik semantik, funksional xususiyatiga ko'ra, sintaksisning maxsus sohasi murakkab gap sintaksisining o'rganish obyektidir. Ajratilgan bo'laklar tilda qadimdan qo'llanilib kelinadi; bu grammatik kategoriya o'zining tarixiy evolyutsion taraqqiyot yo'liga ega. Ajratilgan bo'laklarning ravishdoshli konstruksiyalarining, ko'makchi konstruksiyalarining ko'p turlarini, ajratilgan aniqlovchilarni deyarli hamma va har qanday yozma yodgorlik tilida uchratish mumkin. Ajratilgan bo'laklarning adabiyotda qo'llanilishi ham faoldir. Buning sababi o'zbek yozma tilining xalq tiliga yaqinlashib, yanada takomillashishidir.

Ajratilgan bo'laklar qaysi gap bo'lagiga oidligiga qarab, uning ma'nosini izohlab, aniqlashtirib, bo'rttirib keladi va shunga ko'ra, badiiy asarlarda ko'p qo'llanadi: *Yo'ldoshboyning tug'ilgan kuni munosabati bilan chorlangan mehmonlar, ya'ni, "aybdor" ning padari buzrukvori-yu volidai muhtaramasi, tag'in ikkita feldsher bilan Yo'ldosh o'qiydigan sinf rahbari va biz jujuqlar – he, stulda to'g'ri o'tirishni bilmaydigan, ayrimining oyog'i yerga tegmay tagiga*

qatlab olgan qishloq shumtakalari oldida burgutning ilk bor uzun ipda uchirilgani hikoya qilinardi. (Sh.Xolmirzayev. Bandi burgut)

Odatda, badiiy asarlarda gapning ikkinchi darajali bo'laklari ajratiladi. Ajratilgan aniqlovchilar predmetning belgisini qayta aniqlash, bo'rttirish, boshqa bir aniqlovchining ma'nosini izohlash, aniqlashtirish maqsadida qo'llanadi. Masalan: *Xuddi tirikday!*

Ko'zlari... (Bandi burgut)

Yoki, Yo'ldoshboy bilan do'stligimiz boshlangan kunlar edi. U meni saroylariga ergashtirib borib, bir echkini ko'rsatdi. Qip-qizil. (Bandi burgut)

Ajratilgan izohlovchilar. Ajratilgan izohlovchilar. Odatda, egaga (ba'zan undalmaga) oid bo'lib, uning ma'nosini aniqlashtiradi, izohlaydi, izohlovchi ajratilganda, izohlanmish qanday mavqeda bo'lsa, u ham shunday mavqega ega bo'ladi. Ajratilgan izohlovchilar izohlanmishdan keyin keladi va undan maxsus pauza bilan ajratiladi. Ayrim o'rinlarda "ma'nosi ochiq ifodalanmagan so'zlarning ma'nosini ochiqroq ifodalash" ajratilgan izohlovchiga yuklatiladi:

Ular rais boboning uyi tepasiga yetgach, sekinlab aylanishga tushdilar. Ular balandda. Tutqin – oyog'ida kapron zanjiri bor burgut esa pastda...(Bandi burgut)

Ajratilgan to'ldaruvchilar o'zidan oldin kelgan to'ldiruvchining ma'nosini aniqlashtiradi: *Bu kishining ana shu zerikarli nigohi menga yoqmas, aytish mumkinki, bu shaxsan mendan boshqalarga, kolxozchilarga ham shunday nigoh bilan qarar, tabiiyki, ularni o'zidan yuz chandon yaxshi ko'rardi. (Bandi burgut)*

Ajratilgan hol. Ajratilgan hol o'zidan oldin kelgan holning ma'nosini izohlaydi. Oddiy gap bo'lagi, so'z birikmasi shaklida bo'ladi: *-Ha, bezovta bo'layotgan bo'lsa, birdan tinchib qoladi,... U ba'zan kechalari o'zini har tomonga uradi, jo'ra. Ayniqsa, tong otayotganda... (Bandi burgut)*

Ajratilgan ikkinchi darajali bo'laklarning so'rog'i va vazifasi, odatda, o'zlari aloqador bo'lgan gap bo'lagining so'rog'i va vazifasiga teng

keladi. Odatda, gaplarda birdan ortiq sintaktik jihatdan teng bo'lak ketma-ket kelishi mumkin.

XULOSA: Gap tarkibida ega yakka holda qo'llanishi bilan bir qatorda, uyushib ham keladi. Bunday egalar grammatik tomondan bir-biri bilan teng bo'ladi. Uyushib kelgan egalarning biri ikkinchisini ergashtirmaydi, ulardan birini aniqlash uchun ikkinchisiga savol berish ham mumkin emas. Uyushiq egalar grammatik jihatdan teng bo'lib, gapda gapning ikkinchi darajali bo'lagi – aniqlovchini ergashtiradi va kesimga bog'lanadi. Bunda aniqlovchi uyushib kelgan egalarning hammasiga ergashishi yoki ulardan biriga ergashib kelishi yoki ergashmasligi mumkin. Ammo uyushib kelgan egalarning barchasi kesimga bog'lanadi.

Gapda takror qo'llangan egalar uyushib kelgan ega hisoblanmaydi. Shuningdek, uyushib kelgan egalar bog'langan kesimlar ayrim hollarda tushib qoladi, grammatik tomondan ifodalanmasa-da, kesim gapning umumiy mazmunidan anglashiladi. Masalan:

- He, bolam-e, ko'p azob chekkan ekanmiz-da, - dedi opa piqillab. – Ishton bilan nima ishing bor de...Erimmisan? Pirqa, partiya, kamunis... (Sh.Xolmirzayev.Qushlar qishlovdan qaytdi);

Uzun bu imoratning orqa tomoni oq devor bilan o'ralgan saroy edi: sigir, qo'y, pichan... (Bandi burgut).

Ushbu parchada keltirilgan misolda kesim ifodalanmagan, lekin gapning umumiy mazmunidan kesimni anglash mumkin. Demak, yuqoridagi misollarni binar qurilmalarga kiritish olamiz.

O'zbek tilidagi singari fransuz tilida ham gap bo'laklarini mantiqiy ajratish usullari mavjud bo'lib u "Mise en relief" deb ataladi. Bu Grammatik hodisa bevosita fransuz tilining jozibadorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Fransuz tilida binar qurilmali gaplar va ajratilgan bo'lakning ifodalanishini ko'proq misollar bilan tadqiqotimizning III-bobida yoritishni maqsad qildik.

III BOB FRANSUZ VA O'ZBEK TILLARIDA BINAR QURILMALI GAPLAR VA AJRATILGAN BO'LAKNING QIYOSIY TAHLILI

3.1. Binar qurilmali gaplar va ularning o'zbek va fransuz tilida ifodalanishi

Ushbu tadqiqotning maqsadi - binar qurilma orqali ifodalangan gaplarni tahlil qilish va ularga mos keladigan nutqiy hosilalarni o'rganishdan iboratdir. Bular, gapda turli xil vazifa bajaradigan (sintaktik yoki enonsiativ) ikki elementning mavjudligiga to'g'ri keladi.

Bunday gaplar ega-kesim, sintaktik jihatdan binar konstruksiya asosida qurilganida yaqqol ko'zga tashlanadi. Quyidagi holatda kesim verbal yoki averbal holatda ifodalangan.

Heureux les pauvres ! Bechoralar baxtli!

Ko'rib turibmizki, "yashirin syujet"²⁵ sintaktik binar qurilma asosidadir

Formidable ! Ajoyib !

Predikat haqiqatan ham til yoki kontekst elementiga semantik jihatdan aloqadorligi ko'rinib turibdi.

Binar qurilma masalasi faqat predikativ atamani o'z ichiga olgan xususiyatga ega bo'lgan va aniq predmetni ham, "yashirin" mavzuni ham o'z ichiga olmaydigan ekzistensial(mavjudlik) sifatida og'zaki nutqdan paydo bo'ladi. Bu predikativli otli birikma hamdir.

Vent et pluie.(Bernanos, Le Journal d'un Cure de Campagne).Shamol va yomg'ir.

Silence ! (Rostand, Cyrano de Bergerac). Jim!

Oh! Ce monsieur qui mange toute barquette! (Grevisse, 1988).

Oh! butun lagani bilan eydigan jentlmen!

Yoki ushbu pronominal guruh,

Quoi de neuf ? Nima gap?

Personne! HECH KIM !. Eganing mavjudligi kurinmaydi: ekzistensial averbal jumla antik hukmni anglatadi, kategoriya hukmidan farq qiladi.

²⁵ F.Leufeuve . Exemple de la phrases averbale existentiel,autoreferat.2007 p.1

Ammo bu ekzistentsional so'z birikmalarida predikativ ot ko'rinishida kamdan-kam hollarda qo'llaniladi. Ko'pincha biz binar qurilmaning boshqa shaklini aniqlaymiz, ular fe'l darajasida namoyon bo'ladi, mazmunli yoki predikativ olmosh atrofida qo'llaniladigan atamalar bilan belgilanadi.

Aslida hamma narsa ro'y beradi, go'yo ushbu turdagi jumlar boshqa bir janrning kombinatsiyasini taklif qilish orqali predmetik aloqaning yo'qligini qoplashga intilgandek. Ushbu ma'lumotlar, hatto tema bo'lmaganda ham, ikkitomonlama hukmning qonuniyatiga asosiy bo'lib qoladigan gipotezani taqdim etishga imkon beradi. Ekzistensial og'zaki jumlar, odatda, ikkitomonlama joylashgan ikki xil iboralarda rad etiladi. Birinchi turda predikativ yadroga yaqinligi bilan tavsiflanadigan atamalar ishlatiladi (1-tur bayonotlari). Ikkinchisida predikativ yadrodan, ataylab predikativ holatlardan uzoq bo'lgan atamalar qo'llaniladi (2-turdagi bayonotlar).

I. 1-tur bayoni

1-turga kiradigan gaplar uchta xususiyatga ega. Birinchidan, ular predikativ yadroga yaqin atamalarni o'z ichiga oladi; bu atamalar e'tibordan chetda qolmaydi va ular sifatlovchilar bo'lib hisoblanadi.

1.1. Predikativ yadroga yaqinlik

Averbal gap mavjudligini og'zaki nutqda predikativ yadroga yaqin uchta turdagi atamalar bo'linishi mumkin. Dastavval biz predikativ ma'noga ega bo'lgan **negatif atamalarni** sanab o'tamiz,

Pas une villa. (Villa emas.) Pas la moindre villa. (Bittayam villa emas.)

Pas de villa. (Villa yo'q.) Aucune villa. (Villa yo'q.) Rien. (Hech narsa.)

va ular sintaktik inkorning to'liq yoki qisman bo'lishiga qarab farqlanadi.²⁶

Birinchi holda, ot *de* orqali ifodalanilmay noaniq artikl bilan ifodalanildi va ma'no o'zgarishi farqlandi,

²⁶ F.Leufoevre . Exemple de la phrases averbale existentiel, Autoreferat.2007 p.2.

[...] *on ne voit, autour du golfe d'Ajaccio, que de sombres maquis, et derrière, des montagnes pelées. Pas une villa, pas une habitation.* (Mérimée, Colomba),

[...] *Bir kishi Ayachcho ko'rfazi atrofida faqat qorong'i makilarni va orqasida yap-yalang tog'larni ko'radi. Villa emas, turar joy ham emas.* (Merimee, Kolomba),

yoki negative ravish va ot de predlogi bilan bog'langan. Bu kiritilgan element namunasining belgisi.²⁷ Bu holda,

Pas de villa . "Haqiqatan ham villa yo'q edi." degan ma'noga mos keladi
Ikkinchi holda, qisman inkor etiladi. Yoki predikat ahamiyatli bo'lsa, biz negatifik determinantni aniqlaymiz,

Aucune villa .(Villa yo'q.)

Negatifik olmoshlar ham tegishli pozitif olmoshning rad etilishini bildiradi (*rien / quelque chose, personne /quelqu'un*).

Il se précipita, le déplia après avoir jeté les trois sous, et parcourut les titres de la première page. Rien. (Maupassant, Bel-Ami)

(*U yugurib kelib, uch chaqa tashlaganidan so'ng daftarchani ochdi va birinchi sahifaning sarlavhalarini ko'zdan kechirdi.. Hech narsa.*)

Le bon châtelain regarda de droite et de gauche, appela tant qu'il put. Personne! Le vent sifflait, les brumes du matin s'envolaient. (Flaubert, Trois Contes)

(Zamindor imkon qadar qo'ng'iroq chaldi, o'ng va chap tomonga qaradi. **Hech kim!** Shamol hushtak chaldi, tongi tuman tarqalib ketdi.)

Biz bu noaniq olmoshlarni “amalgames” deb ataymiz: Negatifik qismi predikativ yadrodan farq qilmaydi.

Endi biz pronominal predikativ guruhning **ichki tarkibiy qismlarini** , taqqoslovchi va determinantlarni aniqlaymiz.

Ravish Intensivligi yoki qiyoslanishi ko'pincha *quoi* va *rien* olmoshi bilan to'qnashadi ,

²⁷ F.Leufoevre . Exemple de la phrases averbale existentiel,autoreferat.2007 p.3

— Eh bien, quoi de **si** terrible dans ces paroles? (Mérimée, Colomba)

(- Xo'sh, bu so'zlarning nimasi qo'rqinchli?)

Quoi de **plus** facile que de se rencontrer dans la bibliothèque, pour convenir de tout?(Stendhal, Le Rouge et le Noir)

(hamma narsani kelishib olish uchun kutubxonada uchrashishdan ko'ra osoni yo'q)

Et quoi de **plus** laid que le jacobin sans succès? (Ibid.)

(Muvaffaqiyatsiz Yakobindan ko'ra chirkinroq narsa nima bo'lishi mumkin ?)

rien de **plus** élégant. (Ibid.)

[...]saisissant le moment où l'on passait d'une pièce à l'autre, il crut de son devoir de donner un baiser à madame de Rênal. Rien de **moins** amené, rien de **moins** agréable et pour lui et pour elle, rien de **plus** imprudent. Ils furent sur le point d'être aperçus. (Ibid.)

[...] (Bir xonadan ikkinchisiga o'tayotganini eslab, u Madam de Ralga o'pish berish mas'uliyatiniini his qildi. Hech narsa yoqimli emas , u uchun ham, u uchun **ham** ehtiyotkorona narsa yo'q . Ular ko'rishishi kerak edi.)

“Kompleks determinantlar”²⁸ mavjud predikativ otni ham qo'shishi mumkin,

peu de ,

peu de monde dans la salle (Daudet, Tartarin de Tarascon)

(xonada **kam** odam)

*Bernard chassait tout le jour, mais rentrait pour les repas, s'inquiétait de Thérèse, la soignait comme il n'avait jamais fait. Très **peu de** contraintes dans leurs rapports. Il l'obligeait à se peser tous les trois jours [...].* (Mauriac, Thérèse Desqueyroux).

²⁸ F.Leufoevre . Exemple de la phrases averbale existentiel,autoreferat.2007 p.1 p. 4.

Bernard kun bo'yi ov qilib yurdi, ammo Teresdan xavotirlanib ovqatlanib qaytdi, unga hech qachon qilmagan kabi qaradi. O'z hisobotlarida cheklovlar juda **kam** . U uni har uch kunda bir marta tortishga majbur qildi [...].

assez de,

Voyons, **assez d'enfantillages** (Maupassant, *Bel-Ami*).

(Ko'ramiz, bolalik yetarlicha)

Assez de palabres! (Riegel et al., 1994) (*Tortishuvlar yetarlicha*)

autant de,

Autant de fabricants, **autant d'ennemis!** (Balzac, *Illusions perdues*)

(Ishlab chiqaruvchilar qancha ko'p bo'lsa, **shunchalik** ko'p dushman!)

combien de,

*Il y a bien dans un coin quelques visages chers, pâlis par l'angoisse et l'attente: mais **combien d'indifférents, de mal disposés!*** (Daudet, *Contes du Lundi*)

(Darhaqiqat, burchakda bir nechta qadrdon chehralarlar bor, ular xavotirdan kutar, rangpar: lekin **qanchalik** befarq, beparvo !

que de,

PAILLARDIN.— **Que de** regrets! (Feydeau, *L'Hôtel du Libre Echange*)

(- **Qanchalik** afsuslanarli!)

— O prince, **que de** bontés! (Daudet, *Tartarin de Tarascon*)

(- Ey shahzoda, **qanday** mehribonlik! Va nihoyat, aspectual ravishlarni ham ko'rib chiqamiz . Ushbu oxirgi misollar ko'pincha kesim yaqinida joylashadi. Ko'p hollarda toujours xuddi shu holatga misol bo'la oladi :

*Vers sept heures; Balionte lui ayant monté un œuf frit sur du jambon, elle refusa d'en manger; ce goût de graisse l'écœurait à la fin! **Toujours** du confit ou du jambon.* (Mauriac, *Thérèse Desqueyroux*)

VIVIANNE, lui souriant en prenant le bouquet qu'il lui présente. — **Toujours** des fleurs, alors? (Feydeau, *Un Fil à la Patte*)

(VIVIANNA guldastani olib, unga jilmayib qo'ydi. – Har safar gullar?)

Et de **encore**

*Mais oui, sa renommée était venue jusqu'à elle, M. Lousteau lui en parlait souvent. Comme ils devaient être heureux et fiers! **Encore** un soupir, **encore** un retour sur son propre malheur. Mais cette fois, elle ne craignit pas d'appuyer [...].* (Mauriac, *Le Sagouin*).

*(Ha, unga shon-sharaf keldi, janob Lousto bu haqda tez-tez gaplashardi. Ular juda baxtli va mag'rur edilar! **Yana bir** qayg'u, **yana bir** baxtsizlikka qaytish. Ammo bu safar u tiklanishdan qo'rqmadi [...].)*

1.2. Non-omissibilité (Ixtiyoriy tushirib qoldirish)

Pridikatif yadroga yaqin bo'lgan ushbu atamalarni ahamiyatsiz deb bo'lmaydi. Darhaqiqat, ular fikrni bayon etishda muhim bo'lib tuyuladi, garchi inkor shaklda kelsa ham,

? [...] on ne voit, autour du golfe d'Ajaccio, que de sombres maquis, et derrière, des montagnes pelées.

Une villa, une habitation.

? [...] Bir kishi Ayachcho ko'rfazi atrofida faqat qorong'i makilarni va orqasida yalang'och tog'larni ko'radi.

Villa, yashash joyi .

Qiyoslovchi ravishlari :

**Quoi de terrible?*

**Quoi de facile?*

**Quoi de laid?*

**Rien de facile.*

**Rien d'amené, rien d'agréable, rien d'imprudent.*

murakkab determinantlar,

**Des enfantillages.*

**Des palabres.*

?Des fabricants, des ennemis.

Il y a bien dans un coin quelques visages chers, pâlis par l'angoisse et l'attente: mais **des indifférents, des mal disposés!*

** Des regrets.*

?O prince, des bontés!

aspektli ravishlar,

?Vers sept heures; Balionte lui ayant monté un œuf frit sur du jambon, elle refusa d'en manger; ce goût de graisse l'écœurait à la fin! **Du confit ou du jambon.**

?VIVIANNE, lui souriant en prenant le bouquet qu'il lui présente. — **Des fleurs, alors?**

?Mais oui, sa renommée était venue jusqu'à elle, M. Lousteau lui en parlait souvent. Comme ils devaient être heureux et fiers! **Un soupir, un retour sur son propre malheur.** Mais cette fois, elle ne craignit pas d'appuyer [...].

Pour **rien** va **personne** kabi pozitif olmoshlar o'rnini tarjima jihatdan mos keladigan *quelque chose /quelqu'un* so'zlari bilan almashtirib bo'lmaydi ,

? Il se précipita, le déplia après avoir jeté les trois sous, et parcourut les titres de la première page. **Quelque chose.**

?Le bon châtelain regarda de droite et de gauche, appela tant qu'il put. **Quelqu'un!** Le vent sifflait, les brumes du matin s'envolaient.

Predikativ yadro yaqinidagi majburiy mavjudlik paradoksdir: hech narsa, ushbu atamalarning ta'rifida ifoda etilmasada, ulardan foydalanish majburiy va hatto shart-sharoitdan kelib chiqib, ularning mavjudligi tasodifiy deb aytiladi.²⁹

Bu nomutanosiblik faqat predikat mavjudligiga asoslangan ekzistentsial jumllarning sintaktik ta'riflarining chegaralarini ko'rsatadi. Ushbu misollar shuni ko'rsatadiki, bu ekzistentsional jumlaning shakllantirish uchun har doim ham etarli emas: har qanday predikat ekzistentsional jumlaning hosil qila olmaydi. Ko'rinib turibdiki, ekzistentsional predikat ba'zan izoh, rad etish, ichki tarkibiy qism, aspekt qo'shimchasi bilan belgilanishi kerak. Shunday qilib, biz predmet predikativ jumlada bo'lgani kabi binar tizimni, bir tomondan predikativ yadroni, boshqa tomondan indeksni topamiz. Shuning uchun bizda jumllar predikat va predmetdan yoki predikativ yadro va indekslardan iborat

²⁹ F.Leuveau . Exemple de la phrases averbale existentiel,autoreferat.2007 p.7

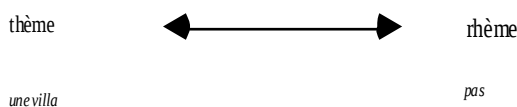
bo'lolmaydimi, degan savol tug'ilishi mumkin: shu tarzda yaratilgan binar qurilmali jumalarni ishlab chiqishga imkon beradi.

Ushbu indeks ba'zida tipdagi ko'rsatmalar uchun hech qanday qiymatga ega emas,

Vent et pluie. Yomg'ir va shamol.

ba'zan negativlikni ifodalashda, ichki tarkibiy yoki aspektli ravish. Gap yaratish uchun jumlagi ikkita qutb kerak bo'ladi.

Ushbu binar qurilma ifoda planiga tekisligiga tushganda, yanayam ravshan bo'ladi. Darhaqiqat, predikativ yadrog'a yaqin bo'lgan bu atamalar **rematik rol**ni **bajaradi**. Ikki echim mavjudligini korish mumkin. Predikativ ot ham mavzu nima haqda ketayotganligini ko'rsatadidi, ya'ni biz nima haqida gaplashmoqdamiz va predikatga yaqin bo'lgan atama, rema, darak gapda mavzuga qaraganda ko'proq "ma'lumotga boy" ,

Yoki bu atama "tegishli rema" va "qolgan rema" nomlarini o'z ichiga oladi.³⁰ Rematik guruhda barcha elementlar bir xil "kommunikativ dinamizm" ga ega emas. Shunday qilib, pas da kuch *villadan* ko'ra ko'proq: uni "tegishli rhema" va *villani* "qolgan rema" deb hisoblash mumkin. Endi esa mavzu noma'lum bo'lib qolmoqda: u ayni damda zamon shart-sharoitidan kelib chiqib joylashadi;

³⁰ F.Leufoevre . Exemple de la phrases averbale existentiel, autoreferat.2007 p.8

Qanday bo'lmasin, ko'rinmaslik atamasi muhim reumatik kuchga ega bo'ladi: shunday qilib fikr bayon etilganda nomutanosiblik hukmning qonuniyatlariga olib keladi.

1.3. Miqdoriyligi.

Ikkinchi belgi semantikadir. Ushbu atamalar **miqdor o'lchovidir**. Ko'pincha, o'lcham negativlik ifodalanganda nolga teng bo'ladi va predikativ tarkibiy guruhning ichki tarkibiy qismlari va aspektli so'z birikmalarida ijobiy bo'ladi. Odatda averbal gap uchun "davomli" bo'lmaydi..

Ushbu ikki turdagi kvalifikasiyani bir-biriga yaqinlastirish mumkin, xususan, *pas* va murakkab determinantlar o'rtasini. Gaatone "NEG guruh+de" ni boshqa "o'lchov moslamalari" ga yaqinlashtiradi.

Darhaqiqat, *pas de* boshqa bir miqdor o'lchagichlar singari, quyidagi farqni ko'rsatadigan miqdoriylikni ifoda etmaydi : miqdoriylik *pas de* da nolga teng. Van de Velde, "*pas de*" ni "beaucoup de" modelida shakllangan determinant deb hisoblaydi. Ikkala ko'rinish ham bir-biriga o'xshashdir, ammo biz uchun ular bir xil sintaktik model emas: *pas de*, *beaucoup de* ga qarama-qarshi bo'lib, har doim birlashgan guruhni tashkil qilmaydi,

Je n'ai pas vu de chat. Men mushukni ko'rmaganman.

va u ega vazifasini o'z ichiga olmaydi,

**Pas de vent ne soufflait. * Hech qanday shamol esmadi.*

Shunday qilib, biz *pas de* ni determinant bo'lmay, boshqa "miqdor ifodalovchiga" ga yaqinligini aniqlaymiz.

Bunga qo'shimcha ravishda, ba'zi murakkab determinantlar negative miqdorga biroz yaqindir, xususan, *peu de* va *assez de*;

peu de monde dans la salle. Xonada kamchilik.

Assez de palabres! Tortishuvlar yetarli !

peu aslida "pozitiv holatdan uzoqlashish" bilan tavsiflanadi, fikrlash harakatining o'rnida juda oz ekanligini ko'rsatib, u pozitivlikdan voz kechib, ongni negativlikka yo'naltiradi.³¹

³¹ F.Leufoevre . Exemple de la phrases averbale existentiel, autoreferat.2007 p.9

Asez de bilan ifodalangan darak gaplar, ularning "olingan illutatsion qiymati" bilan tavsiflanadi bu salbiy ma'noga ega, masalan,

Assez de palabres !, Ne parlons plus. Tortishuvlar yetarli ! Ortiq gaplashmaylik.

Ushbu miqdor so'zlarni ifodalovchilar predikat referentining mavjudligini ko'rsatadi. Yoki bu mavjudlik yo'qlikni (*Pas de villa*) yoki deyarli yo'qlik (*Peu de monde*) sifatida taqdim etiladi. Yoki u negative ko'rinishda taqdim etiladi (*Toujours des fleurs*). Ushbu misollarda ko'rinmas predikat mavjudligini ko'rinadi.

Negativ miqdor ko'rsatkichlarni kuzatish ayniqsa qiziqroq. Agar negative ravish va predikatga nisbatan savol tug'ilsa, quyidagi misolda misol uchun ikkita faraz to'g'ri keladi: *Pas une villa*

[...] *on ne voit, autour du golfe d'Ajaccio, que de sombres maquis, et derrière, des montagnes pelées. **Pas une villa**, pas une habitation.* (Mérimée, *Colomba*)

Bu holatda, *pas* "tonik urg'u" ni taqdim etadi: "bog'liqlik" *pas* va *un* o'rtasida amalga oshirilmaydi. Tushuntirish keyin sonli tartibda bo'ladi,

il n'y a pas une villa mais deux [...] villa"

Un mutlaqo boshqa songa qarshi qo'yiladi. Yoki "bog'langa(liezon)" bo'ladi. Xabar noma'lum nuqtadan birining "un" ga qadar kelishi va shu sonni inkor qilishi uchun tabiiy sonlarning davomi kelib chiqqan degan xulosaga keladi.³²

"il n' y a pas même une villa" "hatto villa ham yo'q"

Bunday holda, ravish, miqdorni rad etib, *villa* referentining mavjudligini rad etadi. Negativ ravish predikat referentining mavjudligi bilan bog'liq. Biz ushbu misol uchun ushbu talqinni tanlaymiz, *autour du golfe d'Ajaccio, ne se trouvent que de sombres maquis et des montagnes pelées.*

³² F.Leufoevre . Exemple de la phrases averbale existentiel, autoreferat.2007 p.10

Aslida, bu mavjudlikni rad etish emas; Hukm quyidagi (*Pas une villa*) paradoks bilan ajralib turadi: referentning mavjudligi uning yo'qligidan ko'ra kamroq inkor etiladi. Darhaqiqat, kimdir tasdiqlash bilan, miqdoriylik nolligini, ya'ni referentning mavjud emasligidan kelib chiqadi, degan taassurot paydo bo'ladi. Bu xuddi tasdiqlanganidek. Biz ushbu misolda mavjudlikni rad etishdan ko'ra, yo'qlikning tasdiqlanishini ko'rishni afzal ko'ramiz: haqiqatdan ham, ravish negativining mavjudligi predikasiyaning borligini ochib beradi. Biroq, *Une villa*. da hech qanday element predikativ mavjudlikka dalil bo'la olmaydi. *Une* determinant indeks bo'lib, predikasiyani ochib berishga qodir bo'lgan predikat bilan binar munosabatlarni o'rnatish uchun juda zaifdir. Shuning uchun ba'zi mualliflar, averbal negativ gaplar har doim ham tegishli pozitiv frazaga ega bo'lmasligi kerak, deb yozishga muvaffaq bo'lishdi.³³

Yo'qligini tasdiqlash, ehtimol, *Pas la moindre villa* tufayli yanada kuchliroq: ifodada sifatning eng past darajasini ko'rsatadigan alohida element mavjud. Bu yerda "minimal miqdor" ifoda etilgan. *Pas une villa*, da balki aniqroq aytadigan bo'lsak, bu jarayon villalar to'plamida ko'rib chiqilgan barcha elementlarning eng kichigini ajratib turishini, uning mavjud emasligi tasdiqlanganligini va uning taqdiri qanday ekanligini anglatadi. Borillo ushbu muammoni muhokama qiladi, sifatning eng past darajadagi mavjudligini inkor etish bilan, nol miqdorni keltirib chiqaradi va shu bilan u tegishli bo'lgan narsaning mavjud emasligini taklif qiladi.³⁴ Biz mavjud bo'lmaslik haqida gapirishni afzal ko'ramiz.

Pas ravishi ergashtirgan *de* ham predikativ referentning mavjud emasligini keltirib chiqaradi. Bu "mavjud emas" degan ma'noni anglatadi. Biz bu masalada Van de Velde bilan hamfikrmiz, nominal guruh "*pas de livre(s)*" [...] mavjud emaslikni "*un/des livre(s)*" esa mavjudlikni ifodalaydi.

³³ F.Leufoevre . Exemple de la phrases averbale existentiel,autoreferat.2007 p.10

³⁴ F.Leufoevre . Exemple de la phrases averbale existentiel,autoreferat.2007 p.11

Boshqa negativlik ifodalangan gaplarni shunga o'xshash tarzda izohlash mumkin: mavjudlikni rad etish emas, balki mavjudlikni tasdiqlash. Bu *Une villas* dan farqli o'laroq, bunday jumalarda predikasion mavjudlik dalillari ifodalaniladi .

Bu nomutasosib miqdor moslamalari predikatga nisbatan ikkinchi qutbni hosil qiladi. Ushbu binar sxema jumlaning qonuniyatlarini yaratishga imkon beradi. Bundan tashqari, ular predikasion mavjudlikni ta'kidlaydilar, ya'ni uni qo'llab-quvvatlaydilar yoki mavjudlikka tayanadilar. Ularni "predikasion belgilovchilar" deb atash mumkin.³⁵

2 –tur bayoni

2-tyrdagi bayonotlar sintaktik (predikativ yadrodan masofa - uzoqroqdaligi) va semantik xususiyatlari bilan ajralib turadigan atamalarni o'z ichiga oladi.

2.1. Predikativ yadrodan uzoqlashish - o'zgaruvchanlik.

Ushbu atamalar **predikativlikdan tashqari holatdir** . **Predikativlikdat tashqari holat** predikaga tegishli emas, balki butun jumlagaga tegishli.

Biz ekzistensial predikat bilan binar qurilmani yaratishga imkon beradigan vaziyatlarni hisobga olamiz.

Predikativlikdat tashqari holatlar ko'pincha ravishlardir,

Ici un silence. (Daudet, *Tartarin de Tarascon*). **Bu yerda sukunat.**

Hier, confessions. (Bernanos, *Journal d'un Curé de Campagne*).Kecha, xotira

Predlogli birikma,

Par là-dessus, un grand ciel de satin bleu [...]. (Daudet, *Tartarin de Tarascon*)

A droite, la masse confuse et lourde d'une montagne, l'Atlas peut-être!...

A gauche, la mer invisible, qui roulait doucement... (Ibidem).- **O'ng tomonda** , tog'ning chalkash va og'ir massasi, ehtimol Atlas! ... **Chapda** , ohista suzib yurgan ko'rinmas dengiz ...

³⁵ F.Leufoevre . Exemple de la phrases averbale existentiel, autoreferat.2007 p.12

Ular otli birikma hamdir,

Italie ou Allemagne : deux voies possibles pour rejuger l'ancien SS Erich Priebke (*Le Monde*, dimanche 18, lundi 19 août 1996)

Italiya yoki Germaniya : sobiq SS Erichni sinab ko'rishning ikkita mumkin bo'lgan usuli Priebke

Et puis tout le temps, un tapage effroyable. (Daudet, *Tartarin de Tarascon*)

Va **har doim** dahshatli g'alayon.

Puis, **tous les soirs avant de se coucher**, un petit affût de deux ou trois heures (*Ibid.*)

Keyin, **har oqshom yotishdan oldin**, ikki yoki uch soatlik ozgina ko'zdan kechirish.

Ko'pincha ular yuqoridagi kabi birinchi holatda namoyon bo'ladi, lekin ba'zida ular oxirgi pozitsiyani egallaydilar,

BOIS-D'ENGHIEN, toussant. — Hum! hum! Beaucoup de rhumes, cette année. (Feydeau, *Un Fil à la Patte*).

BOIS-D'ENGHIEN, yo'talmoqda. - Um! Xum! **Bu yil juda** sovuq.

Predikativ yadrodan uzoq bo'lgan bu atamalar **o'zgaruvchan o'zgaruvchanlik bilan ajralib turadi**. Quyidagi misol vaziyatni yo'q qilishni qo'llab-quvvatlamaydi,

Hier, confessions. ? Confessions.

Ushbu bayonot uni yaxshiroq qabul qiladi,

Ici un silence. Un silence.

Averbal gaplar ekstra-predikativ holat mavjud bo'lganda yanada mustahkamroq ko'rinadi. Bu haqiqatan ham binar qurilmani topishga imkon beradi. Bu binar qurilmani sintaktik ega-kesim yaqinlashuvi orqali tushuntirib bo'lmaydi, ammo darak berish tomonidan qaralganda yaxshiroq tushuniladi. Qo'shimcha predikativ holatlar ko'pincha frazalar mavzusini,

Ici, nouvelles complications. (Daudet, Contes du Lundi). **Bu erda** yangi asoratlar.

Par là-dessus, un grand ciel de satin bleu [...]. (Daudet, Tartarin de Tarascon). **U yerda**, a katta moviy atlas osmon .

De loin en loin, un réverbère, clignotant dans le brouillard du Rhône. (Ibidem). Ronaing tumanida **uzoq-uzoqlardan** bir chiroqcha chaqnadi.

A chaque pas des fossés, des ronces, des broussailles. (Ibidem). **Zinapoyalarning har bir qadamida** shag'al, o't.

Mais **au haut de la côte**, rien! (Flaubert, Trois Contes).
Ammo tepalikning ustida, hech narsa!

A droite de la scène, une table-bureau placée perpendiculairement à la rampe. **A droite de la table et face à elle**, un fauteuil de bureau. **A gauche de la table** un pouf tendu « en blanc » et recouvert provisoirement d'un tapis de table; **au-dessous de la table**, une chaise volante. [...]. (Feydeau, La Dame de chez Maxim).

Sahnaning o'ng tomonida yo'lakka perpendikulyar joylashtirilgan stol stol. **Stolning o'ng tomonida va uning qarshisida**, ofis stul. **Stolning chap tomonida** "oq" rangda o'ralgan bir narsa; **stol ostida**, sinib ketay deb turgan stul.va paytni,

Hier, confessions. (Bernanos, Journal d'un Curé de Campagne) **Kecha** guvoh.

Aussitôt, crises de nerfs, pâmoisons, évanouissements! (Feydeau, Un Fil à la Patte). **Darhol**, asabiy tushkunlik, behushlik, hushdan ketish holati!

Pendant tout ce qui précède, cris continus de Lucette. (Ibid.) **Yuqoridagilar sodir bo'lganda** Lucetta doim ko'z yosh to'kadi.

Après la messe, visite à mon confrère d'Haucolte, pour le prier de me remplacer en cas d'absence. (Bernanos, Journal d'un Curé de Campagne)

Marosimdan keyin, Gokoltadagi hamkasbim oldiga meni o'rnimga yo'qligimda turib berishini so'rash uchun boring.

Ushbu ekstra-predikativli holatlar birinchi navbatda gapga aniqlik kiritgan holda "ramka" ni yaratadi.³⁸ So'nggi pozitsiyada holat o'z "hosil" ini beradi.

Yakuniy holatdagi turg'unliklar gaplarni boshlang'ich pozitsiyasidagi kabi belgilamaydi: ularning roli zaiflashadi.

Tugallangan aniq vaziyat, keyingi gapni belgilaydi [...]. Bu boshlang'ich pozitsiyaning replikatsiyasidir (zaiflashtirilgan)^[55]

Averbal gaplar uchun asos yaratib, bu holatlar o'z-o'zidan yo'q bo'lgan muhim predikatga mos keladigan taqqoslashni ta'minlaydi. Ot, fe'ldan farqli o'laroq, masalan, vaqtni ifodalash uchun morfemalarga ega emas. Predikativ otning referentini vaqt va makonning asosiy belgilariga joylashtirib, bu holatlar uning mavjudligini tasdiqlaydi: ular ekzistensial predikatsiyani ochi beradi.

Shunday qilib, quyidagi gapda hech qanday holat belgisi yo'q,

Confessions. Xotira.

iborani so'zsiz, osonlik bilan odiygina otga nisbatan gap emas deb aytish mumkindir. Boshqa tomondan, ushbu bayonda mahalliyashtirish orqali

Hier, confessions. Kecha, xotira.

tasdiq aniq bo'ladi. Biz bayonotlarning birinchi turidagi kabi bir xil maqsadga egamiz, ammo juda boshqacha protseduralar mavjud.

Mavjud Averbali gapning syujeti bo'lmaydi. Ega-kesim binar qurilma yo'qligiga duch kelganda, ko'pincha boshqa munosabatlar o'rnatiladi, uni sintaktik darajada aniqlash qiyin, ammo darak, xabar planida namoyon bo'ladi. Shunday qilib, gapning o'zi tuzilishi uchun ko'pincha binarlik tomonidan yaratilgan nomutanosiblikka ehtiyoj paydo bo'ladi. Bu, Averbali gaplarda juda ko'p turli xil atamalardan tashkil topgan, chunki ular rematik qiymatga ega yoki aksincha tematik qiymatga ega: bu belgi zaruriy binarlik ekanligini ko'rsatadi. Bitta atama kamdan-kam hollarda gapni tashkil qiladi.

³⁸ F.Leufoevre . Exemple de la phrases averbale existentiel, autoreferat.2007 p.14

3.2. Ajratilgan bo'laklarning nutqda ifodalanishi

Umumiy, ammo mavhum tushuncha bo'lgan "mise en relief" ya'ni ajratilgan bo'lak, semantik va rasmiy ravishda juda ko'p turli xil hodisalarni qamrab oladi. Bu asosan parafrastik oilalarni hisobga olish uchun ixtiro qilinganga o'xshaydi, ya'ni bir xil leksikondan foydalangan va bir xil ma'noga ega bo'lgan, ammo rasmiy farqlarni namoyish etadigan, kommunikativ, diskursiv darajadagi ta'sir ko'rsatadigan frazalar to'plami. Bir atamaning ahamiyatini boshqasiga nisbatan o'lchash mumkinligiga ishonish asossizdir. FLE ta'limotida bu noaniq tushunchadan qochish va parafrastik oilalar a'zolari o'rtasidagi shakl / ma'no interfeysining tavsifiga murojaat qilish, xabarning axborot tuzilishidagi qanday o'zgarishlarga mos kelishini aniqlash uchun rasmiy bir usul.

"Mise en relief" atamasi, shuningdek, bu yerda sanab o'tish juda qiyin bo'lgan sinonimlarning ko'pligi fransuz grammatikasida muhim o'rinni egallaydi. (Kiesler 2000: 224). Bu, aslida, ko'p jihatdan, ammo unchalik o'xshash bo'lmagan hodisalarning uzun ro'yxatini qamrab oladi. Agar ushbu atama ortida nima borligini va deyarli hamma rozi bo'lsa qisqacha formulada, "mettre en relief" deb atasak, bu frazaning muayyan tarkibiy qismiga berishni anglatadi "boshqalarga qaraganda muhimiga urg'u berish" (masalan, Müller-Xauser 1943: 9, 1960 Dessel: 121). Bunday xulosa qilish menga juda muammoli bo'lib tuyulgan gipoteza tarkibiy qismining ahamiyatini o'lchash mumkinligini anglatadi. Masalan, quyidagi jummalarni solishtirsak (1a-b) :

1a. Une voiture a écrasé un chat. (Avtomobil mushukni urdi)

1b. Un chat a été écrasé par une voiture. (Mushukni mashina bosib ketdi.)

Har bir jumlaning syujeti yoki temasi eng muhim atama ekanligini ta'kidlashda bizga nima imkon beradi? Qaysi ma'noda bu tarkibiy qism, ya'ni fe'l yoki boshqa jumlaning harakatlantiruvchi harakatni belgilashdan ko'ra muhimroq bo'lishi kerak? Yaxshisi, quyida ko'rib o'tilgandek, bir xil sahnadan farqli

ravishda ko'rish burchagini tanlash kerakmi? Keling, telefonda ota va uning o'g'li o'rtasidagi quyidagi dialogni (2a-b) ko'rib chiqaylik:

2a. - *Appelle maman ! - Mais maman n'est pas là.*

(- *Onamni chaqiring! - Ammo onam bu erda emas.*)

2b. - *Et ton oncle, où est-il ? - *Et où est-il, ton oncle ?*

(- *Amakingiz, u qani? Amakingiz qayerda?*)

Xarakterli guruh (2b) ajratilgan bo'lak deb ataladigan turning eng keng tarqalgan jarayonlardan biridir. Ammo ushbu aniq kontekstda, chap tomondagi bo'linmadan farqli o'laroq, o'ng tomondan ajratish mumkin emas. Boshqa kontekstda biz teskari tomonni olamiz (3):

3a.-*Ma tante est là, mais pas mon oncle.*(*Mening xolam shu erda, lekin amakim emas.*)

3b. - **Et ton oncle, où est-il ? - Et où est-il, ton oncle ?*

(** Amakingizchi, u qani? - Amakingiz qaerda?*)

Ajratilgan bo'lak tushunchasi yoki tarkibiy qismning ko'p yoki kam ahamiyati bu xatti-harakatlarni hisobga olish uchun yetarli emas.

Parafraztik birliklar

Bizningcha, bunday noaniq va intuitiv atamadan voz kechish va qaysi hodisalarni qamrab olishi kerakligini inson o'z-o'zidan so'rash yaxshidir. Grammatikaning ushbu bobida ko'p ishlatiladigan atamalar, masalan, "insistant (joylashmoq)", "emphase (urg'u berish)", "focalization (diqqatni jamlash)" va hokazolar tomonidan taklif qilinganidek, bular bitta emas, balki juda xilma-xil hodisalar. ba'zi birlar ta'kidlashlaricha (Wartburg 1958: 177), bu tema va predmet o'rtasidagi farqni ta'kidlash uchun muhimdir. Didaktik nuqtai nazardan, shuningdek aniq nazariy nuqtai nazardan, "mise en relief" tushunchasining asosiga parafrastik oilalarning mavjudligi tushuniladi (Gaatone 2008: 55), budegani ya'ni ikki yoki undan ko'p frazalar to'plami, masalan 1-misollarda, ammo shakllari har xil, ekstralingvistik havolalarida bir xil. Boshqacha qilib aytganda, (1a-b) da tasvirlangan sahna bitta jadval bilan ifodalanishi mumkin, ammo, ehtimol, bir xil leksik elementlarni o'z ichiga olgan

ikkita rasmiy ravishda turli xil iboralar bilan ifodalanishi mumkin. Bu yerda oldingilarga qaraganda boyroq bo'lgan yana bir parafrastik oilaning misoli:

4a. Guy a trouvé un trésor. Gay xazina topdi.

4b. Un trésor a été trouvé. (par Guy). Xazina topildi

4c. Il a été trouvé un trésor. (par Guy). U xazina topdi.

4d. Guy, il a trouvé un trésor. Gay, u xazina topdi.

4e. Il a trouvé un trésor, Guy. . U xazina topdi, Gay.

4f. Un trésor Guy a trouvé. Xazina Gayt topdi

4g. C'est Guy qui a trouvé un trésor. Bu xazina topgan Gay.

4h. C'est un trésor que Guy a trouvé. Bu Gay tomonida topilgan xazina.

Ko'rinib turibdiki, xuddi shu manzara turli xil sintaktik vositalar tomonidan tasvirlangan. Lingvistik tavsifning maqsadi, xususan, ma'lum bir tilda va muayyan vaqtda mumkin bo'lgan barcha vosita, frazeologik va fraztiqlarni sanab berish va tavsiflash va ularni ma'lum bir talqin bilan bog'lashdir. 4-misolda biz bitta va bir xil bayonotning oddiy stilistik variantlari bilan shug'ullanmayotganimiz aniq, ammo turli xil xabarlarini ularning semantik tuzilishi bo'yicha ma'lum darajada yetkazadigan bayonotlardir. Bu birikmalar juda keng ma'noda olingan. Keling, ushbu darajalarni qisqacha bayon qilamiz.

Ma'no darajalari

Referensial darajasi

Bu "fundamental, deskriptif, g'oyaviy, propozitsionel, " va boshqalar deb ham ataladigan ushbu daraja ishlarning holatini anglatadi. Bu barcha gap oilasi uchun umumiy bo'lgan narsadir, shuning uchun asosiy ma'no bazasidir. "action, holat, jarayon, qabul qiluvchi, vaqt, joy, usul va boshqalar" tushunchalari ushbu darajada ko'riladi.

Illokutur daraja

Bu daraja nutq harakatining maqsadiga, ya'ni gap mazmuniga emas, balki uni aytishga sabab bo'lgan narsaga tegishli. So'roq (ma'lumot so'rash) va undov (hissiyotni ifodalash) tushunchalari ushbu darajaga tegishli.

Kommunikativ daraja

Ushbu daraja, shuningdek "tematik, psixologik, maqsadli, *ma'lumot to'plami*" deb nomlanadi (Mel'chuk 2001: 3). Bu, qisqasi, ma'ruzani taqdim etish uchun ma'ruzachi-yozuvchi tomonidan tanlangan ko'rish burchagi. Mavzu yoki matn tushunchalari, remema tushunchalari ushbu darajaga kiradi.

Diskursiv daraja

Matnning uyg'unligini ta'minlash, ya'ni ularni matnga bog'lab turish uchun, nutqning tarkibiy qismlari shu darajani tashkil qiladi. "Ma'lum", "berilgan" va "yangi" tushunchalari ushbu darajaga tegishli.

Ma'no va tushuncha

Biz bu erda "ma'no" so'zini o'z ma'nosida saqlab qo'yamiz va boshqa barcha darajalar uchun "tushuncha" atamasini ishlatamiz. Bu barcha darajalar, turli darajada, tilning rasmiy elementlariga, aniqrog'i, bir tomondan, ular bilan birga keladigan tovushlar va supresegmental elementlarga (urg'u, intonatsiya, pauza) va. boshqa, so'zlar, ularning joylari va tuzilmalari, passiv yoki shaxssiz gaplar kabi frazeali qoliplar yoki sintagmatik atamalarga suyanadi. Masalan, undov tuzilishi "*un de ces mal de tête !*" gapni "*cet amour d'enfant*" bilan tasvirlangan affektiv ilovaga o'zgartirib olamiz.

"Mise en relief" jarayoni

Oqim bo'ylab suzadigan "mise en relief" tushunchasi, u foydalanadigan jarayonlar o'rtasidagi tafovutlarning boshlanishidir. Biz ushbu tadqiqotda hech bo'lmaganda ba'zi birlarini ko'rib chiqishga harakat qilamiz (boshqalar qatorida, Blinkenberg 1928, Vagner va Pinchon 1991: 544-545, Riegel va boshqalar 1994: 425, Grevisse & Goosse 2008: 574-578)., asosan shular teranroq yondoshganlar. Umid qilamizki, bu, hech bo'lmaganda, sintaktik qurilish nimaga xizmat qilishi yoki xizmat qila olishi, qaysi ma'noga bog'liq bo'lishi kerakligi va uni qanday rasmiy belgilar bilan tavsiflashini yaxshiroq tushunishga olib keladi. Parafrastik oilani o'rganish, boshqa har qanday holatdan farqli o'laroq, nuqtai nazar, kanonik, neytral jummalarni nazarda tutadi. Tema va ritmni o'z ichiga oladigan, faol, shaxsli frazalar va tarkibiy qism sifatida SN syujeti, qoldirilishi mumkin bo'lgan fe'l, og'zaki valent qo'shimchalar bu yerda

ixtiyoriy qo'shimchalarni qabul qiladi. Parafrastik oilaga tegishli jumlar ko'pincha birinchisidan kelib chiqqan deb hisoblanadi. Ular odatda kamroq uchraydi va ko'proq cheklovlarga duch keladi, shuning uchun keyingisiga nisbatan belgilanadi.

Atama ekstraksiyasi

Atamani kanonik jumladan ajratish, ehtimol uni qolgan qismidan ajratishning eng oddiy usuli. Ushbu ekstraksiya frantsuz tilida asosan ikki shaklda amalga oshiriladi: bo'linma va ajratma.

Ajralma

Ajralma, bu adabiyotda "dislokatsiya", "segmentatsiya", "ajralish", "rad etish" va hokazo sifatida yuritiladi. Terminni kontekstidan ritmik jarayon, nutqdagi pauza, umuman vergul ishorasida ajratib qo'yish va, ehtimol, sintaktik jarayon bilan ajratish, ya'ni ushbu atamaning chapga yoki o'nga siljishidan iborat. Ajratilgan atama qaysidir ma'noda jumalarni tuzadigan qaramliklar tarmog'iga kirmaydi degan ma'noni anglatadi. Fe'l valentligida bo'sh joy qoldirilgan bo'lsa shu o'rinni egallaydi (5 va 6-misollar):

5a. *Les fleurs charment Guy.*(Gullar Gayni maftun etdi)

5b. **Les fleurs, charment Guy.*(Gullar, maftun etadi Gayni)

5c. *Les fleurs, ça charme Guy.*(Gullar, bu Gayni maftun etadi)

5d. **Guy, les fleurs charment.*(Gay,gullar maftun etadi)

5e. *Guy, les fleurs le charment.*(Gay, gullar uni maftun etadi.)

5c misolida, fe'lning moslashuvida ko'rsatilganidek , yolg'iz ega gullar emas , balki faqat olmoshdir.

6a. *Guy s'intéresse aux fleurs.* (Gay gullarga qiziqadi)

6b. **Guy, s'intéresse aux fleurs.* (Gay, gullarga qiziqadi.)

6c. *Guy, il s'intéresse aux fleurs.* (Gay, u gullarga qiziqadi.)

6d. **Les fleurs, Guy s'intéresse*(Gullar, Gayni qiziqtiradi).

6e. *Les fleurs, Guy s'y intéresse.* (Gullar, Gay ularga qiziqadi)

Eslatib o'tamiz, fransuz tili og'zaki nutqida ko'pincha, hech bo'lmaganda ayrim fe'llar bilan, ajratilgan to'ldiruvchidan to'xtovsiz foydalaniladi (Wartburg 1958: 175, Pohl 1986: 545):

7. - *Sedan, je connais pas.* (- Sedan, bilmayman.)

- *Un petit calendrier, tu as ?* (- Kichik taqvim, bormi?)

- *Des pommes de terre, Madame, il me faudrait.* (Kartoshka, xonim, menga kerak edi.)

- *Trois enfants il avait.* (Uch farzandi bor edi.)

- *Directeur on l'appelle.* (Direktor biz uni chaqiramiz)

Pronominal chaqirishni cheklash holat to'ldiruvchisi bilan kuchsizroq ko'rinadi:

8a. *Guy va exercer sa profession dans ce pays.* (Gay bu mamlakatda o'z kasbini bajaradi.)

8b. *Dans ce pays, Guy va (y) exercer sa profession.* (Bu mamlakatda, Gay o'z kasbini qiladi)

8c. *Guy va (y) exercer sa profession, dans ce pays.* (Gay o'z kasbini qiladi, bu mamlakatda.)

Ko'pincha ta'kidlanadiki, fransuz tili og'zaki nutqida, ajratilgan bo'lak ba'zan kanonik jumlaning faqat erkin variantidir. Biroq, tegishli intonatsiya bilan birga kelganda, u diskursiv va kommunikativ rol o'ynashi mumkin. Diskursiv ravishda, ajratish oldingi elementni, ma'lum bo'lgan ma'lumotni olish uchun ishlatiladi va shu bilan matnning uyg'unligini kuchaytiradi. Shunday qilib, 5c va 6e-dagi jumlar gullar masalasi bo'lgan kontekstda tegishli ketma-ketlik vazifasini bajaradi va 5e va 6c jumalari, Gay haqida gapiradigan kontekstda ham. Mana bu diskursiv funktsiyaning yana bir necha namunaviy misollari (9-10):

9a. - *Où donc dort Guy ?* - Gay qaerda uxlaydi?

9b. - *Il dort ici* - U bu erda uxlaydi.

9c. **Ici, il dort *bu yerda, u uxlaydi.*

10a. - *Que fait-on dans cette pièce ?* - Bu xonada nima qilamiz?

10b. - *Ici, Guy dort.-Bu xonada, Gay uxlaydi.*

10C. *Guy dort ici. Gay bu erda uxlaydi.*

2, 3, 9 va 10-misollar shuni ko'rsatadiki, chap va o'ngdagi bo'linmalar har doim ham bir xil emas va ular kontekst bilan chambarchas bog'liq. Shu sababli, har ikkala vaziyatda ham bir xil gapirish unchalik samarali bo'lmaydi.

Chap bo'linma diskursiv funktsiyadan tashqari boshqa funktsiyalarni bajarishi mumkin. Bu tarkibiy qism ajratilgan bo'lak bo'lib, u juda muhim mavqega ega, jumlaning boshida ta'kidlangan birini eslatadigan atama kontekstda berilgan ma'lumotni olmaydi, lekin fon berib turadi. qolgan hukmlar : (11, 12):

11. *Paris, je ne saurais vivre ailleurs. (Parij, men boshqa joyda yashay olmayman)*

12. *Lundi, c'est déjeuner que vous venez ? . (Dushanba, tushlik qildingizmi?)*

Shuningdek, ushbu pozitsiyada jumlaning remasini, ya'ni nutq harakatining maqsadini yetkazadigan tarkibiy qismni harakatga keltirishi mumkin. Masalan, bu ba'zi bir averbal (binar) frazalarning ko'rinishida (13-15):

13. *Excellent, ce café. (Zo'r, bu qahva.)*

14. *Surpris, ces Français d'Iran. (Ajablanarlisi, ushbu frantsuzlar Erondan)*

15. *Quelle horreur, ce tableau ! (. Qanday dahshat, bu rasm!)*

Va nihoyat, biz bo'linishning uchinchi va funktsional xususiyatlarini eslatib o'tamiz, ham diskursiv ham komunikativ . Bu yerda bir birikmani boshqasiga qarshi qo'yish haqida gap borayapti (16):

16. *Guy a acheté un jouet à son cadet, à son aîné, il a acheté un livre.*

(Gay ukasidan o'yinchoq sotib oldi, akasidan u kitob sotib oldi).

17a misolda diskursiv qiymatni ajratish va 17b misolda esa biri boshqasiga qarshi qo'yilgan birikmani ko'rishimiz mumkin:

17a. - *Quand partiront les enfants ? - Les enfants, ils partiront demain.*

- *Bolalar qachon ketishadi? - Bolalar, ular ertaga jo'nashadi.*

17b. -*Les adultes partiront ce soir. Les enfants, eux, partiront demain.*

- *Kattalar bugun kechqurun jo'nashadi. Bolalar ertaga jo'nashadi.*

Yoki yana 18- misolda:

18. *Guy écrit rarement à Lou. Mais à Zoé, il écrit tous les jours.*

Gay kamdan-kam Luga xat yozadi. Ammo Zoyaga u har kuni yozadi.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, ajratish, ayniqsa chap tomonda bo'lgan bo'linma, pauzaga qo'shimcha ravishda, leksik usullar yordamida ham amalga oshirilishi mumkin, (quant a, pour, pour ce qui est de, en ce qui concerne, etc.):

19a. *Guy aime rire. Lou est morose.* (Gay kulishni yaxshi ko'radi. Lu-beozor)

19b. *Guy aime rire. Quant à Lou, elle est morose.* (Gay kulishni yaxshi ko'radi. Luga kelsak, u beozor.)

Bu ham ma'lum, ammo shuni yodda tutish kerakki, ajratish bitta gapda bir nechta bo'lishi mumkin. Shunday qilib, 20-misolda uchta alohida atama mavjud:

20. *Guy, lui, les élections, ça le laisse froid.* (Gay, saylovlar, uni qiziqdirmaydi.)

Ushbu fraza 21-misolning tabiiy davomi bo'lib xizmat qilishi mumkin:

21. *Zoé milite pour son parti aux élections.* (Zoe saylovlarda o'z partiyasi uchun kurash olib boradi.)

Ushbu 20-misolda ta'kidlab o'tilgan uchta atamaning qaysi biri « mise en relief » ekanligini bizga kim ayta oladi? Bu aniq oxirgisi, rema, hammasidan keyin ajralib turgani emasmi? Boshqa tomondan, bu jumla *les élections* bo'linmasi tomonidan matnning uyg'unlashuvida ishtirok etayotgani va Gay va u bo'linmasi orqali Zoye ga ishora qilinayotganligi aniq.

Ajratma

"Ajratma" deb ataladigan yana bir tur bu iboradan atamani ajratib olish, *c'est....qui/que* iborasi bo'lib, ya'ni *qui /que*, qolgan hukm. *Qui* gapning egasiga nisbatan, *que* esa qolgan barcha harsalarga nisbatan qo'llaniladi. Predlogli sintagma o'zining predlogi bilan olinadi, bu oddiy bo'linishda (22) har doim ham shunday emas:

22a. *Guy verra Zoé ici demain, avec plaisir.*

22b. *C'est Guy qui verra...*

22c. *C'est Zoé que Guy verra...*

22d. *C'est ici que Guy verra...*

2e. *C'est demain que Guy verra...*

22f. *C'est avec plaisir que Guy verra...*

Ba'zilarning fikriga ko'ra, ajratma ketma-ket kelib chiqqan atamaning diqqatni jalb qilish yoki remalashtirish ta'siriga ega. Aniqrog'i, (Nollke.1993: 40) "paradigmatizatsiya" funktsiyasi deb ataydigan va uning paradigmasining barcha shartlari bilan chegaralangan atama (qarang: Jones 1996: 526) har doim ketma-ketlikni nazarda tutadi. Ajratma (clivee) oldindan o'ylangan narsalarga qarshi turadi va shuning uchun bir xil shartli tarkibdagi kanonik jumlar bilan almashtirib bo'lmaydi. Keling, quyidagi misollarni taqqoslaymiz (23-24):

23a. *Que penses-tu de Guy ? Guy haqida nima deb o'ylaysiz?*

23b. *Il est idiot. U tentak.*

23c. **C'est idiot qu'il est. Bu ahmoqlik*

24a. *Guy me paraît naïf. Gay menga soddadek tuyuladi.*

23b. *Il est idiot. U tentak.*

24c. *C'est idiot qu'il est. Bu ahmoqlik*

Ajratmaning bir varianti bor, soxta ajralish, shuning uchun xuddi shu parafrastik oilaga tegishli, ammo murakkab jumlar shaklida

CE + PRONOM RELATIVE + SV,

CE + ETRE + X

formulalari shaklida namoyon bo'ladi. Birinchi qismi intonasiya orqali ko'tariluvchi, ikkinchi qismi pastlovchi yoki X qarama-qarshi atamani anglatadi. E'tibor bering, qui / que oddiy bo'linish, biz bu erda 25-misolda shakli bilan bog'liq bo'lgan haqiqiy nisbiy olmosh bilan ish olib boramiz:

25a. *Ce qui passionne Zoé, c'est la danse.* Zoyani o'ziga jalb qiladigan narsa bu raqs.

25b. *Ce pour quoi Zoé se passionne, c'est...* Zoyani 'ziga tortadigan narsa bu...

25c. *Ce que Zoé aime, c'est...* Zoyaga yoqadigan narsa bu...

25d. *Ce à quoi Zoé s'intéresse, c'est...* Zoe nimaga qiziqadi bu...

Quyidagi holatda o'rin-paytdan foydalanilgan :

26a. *Là où Guy se trompait, c'est quand il croyait Zoé fidèle.*

U Zoying sodiqligiga ishonganida Guy nohaq edi.

26b. *Là où se révèle le talent de Zoé, c'est dans la danse.*

Zoyaning iste'dodi oshkor bo'lgan joy raqs.

Passiv frazalar. Ikkinchi izohning subyektivligi

Fe'lining ikkinchi argumentini, ya'ni gapning vositali to'ldiruvchisi sifatida birinchisiga emas, balki to'g'ridan-to'g'ri gapning egasi sifatida amalga oshiriladigan narsaning tanlanishi passivning asosi bo'lgan muhim sintaktik jarayondir. (Gaetone 1998: *passim*), aniqrog'i, "klassik" , ba'zan "promosional" deb ataladi, formulasi

SN2 + ETRE + PART. PASSE +(PARSN1):

27a. *La voiture a écrasé un chat.* *Mashina mushukni urdi.*

27b. *Un chat a été écrasé. (par une voiture)Mushuk urildi. (mashina tomonidan)*

XULOSA. Nutqimizda ifodalaniladigan ajratilgan bo'lakli gaplar tarkibida binar qurilmalarni sintaktik qiyosiy tahlil etish orqali ilmning naqadar cheksizligi , o'rganilishi lozim bo'lgan sohalar ko'pligiga yana bir bor iqrar bo'lasan, kishi. Ularni sistem-struktur o'rganishga bir muncha harakat qilindi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Til va nutq davrlar osha doimiy rivojlanishda bo'ladi. Biz tadqiqotchilarning asosiy vazifasi rivojlanish jarayonidagi o'zgarishlarni ilmiy tadqiq etib o'quvchilarga yetkazishdan iborat. Har bir gap turini batavsil, rasmiy va semantik o'rganish til rivoji uchun foydalidir. Shunday ekan, mazkur o'rganishlar jarayonida tahlillar va tavsiflardan kelib chiqib quyidagi xulosalarga kela olamiz:

–[W] ham, [Pm] ham nutqda cheksiz ko'p turda voqelanish imkoniyatiga ega. Bevosita kuzatishda berilgan nutqiy sintaktik birliklar kabi sodda gap turlari ham cheksiz bo'lib, bu voqelanish turlarining miqdorini hech vaqt sanab, nihoyasiga yetib bo'lmaydi. Chunki sodda gapning eng kichik qolipi – [WPm]=SG til birligi sifatida o'zbek nutqida yozma va og'zaki (va boshqa) shaklda qo'llanilgan, qo'llanilayotgan va qo'llanilishi mumkin bo'lgan barcha gaplarda voqelanadi;

– fransuz tilidan sodda gaplar binar oppozitsiyaga o'tganda nisbiy (mustaqil) ikki komponentli gaplarni hosil qiladi. Ularda komponentlar ikkita bo'lib ko'ringanda ham mantiqiy hukm bitta bo'ladi va kesimlik ko'rsatkichlarini yo'qotadi.

– sodda gapning binar qurilishida sintaktik aloqaning vositachi unsurlari uchramaydi, lekin qismlar ma'lum va muayyan pauza (ohang) orqali o'zaro bog'langanliklari seziladi. Bunday gaplar sodda gapning alohida ko'rinishi sifatida baholanishi mumkin va uning chegarasi, ko'rinishlari alohida tadqiq etilishi qiyosiy tilshunoslik uchun ham ahamiyatlidir.

– shunday qilib, nutqiy voqelanishda bu sodda gap qoliplari gapning nutqda yashashi uchun zaruriy bo'lgan, lekin mohiyatan nosintaktik bo'lgan kategoriyalarning zarralari bilan bosqichma-bosqich boyitilib, nutqimizda o'nlab sintaktik, morfologik, leksik, stilistik kategoriyalarning birliklari, zarralari bilan murakkablashtirilgan, bezatilgan shaklda yuzaga chiqadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

Ijtimoiy-siyosiy adabiyotlar :

1. Mirziyoyev Sh.M.Erkin va farovon demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.-T. : O'zbekiston -2016- B.56
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch.-T. : Ma'naviyat, 2008.- 173 bet.
3. Karimov I.A. Vatan va xalq mangu qoladi. –T.: A.Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010.-253-bet.

Ilmiy-badiiy adabiyotlar :

1. Абдурахмонов Х., Қўшма гап синтаксиси асослари.Т.: Фан, - 1958. -325 б.
2. Абузалова М. Бобокалонов Р. Фразеологик бирликларнинг лексик маъно бутунлиги // ТАТ,1999. № 3, 47-52 б.
3. Абузалова М. Содда гап модели ва унинг парадигмаси ҳақида // Респ. ёш филолог олимлар. анъанавий илмий конф.матер. – Тошкент, 1990, 67-68 б.
4. Абузалова М. Ўзбек тилида содда гапнинг энг кичик қурилиш қолипи ва унинг нутқда воқеланиши. НД. Т., 1994.10-36-бет.
5. Амонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек тилидаги содда гапларда кесимнинг структура жиҳатидан типлари. НДА, Тошкент- 1965. -5-16 б.
6. Бобокалонов Р. Олий ўқув юртларида синтаксисни ўрганишнинг қиёсий-типологик масалалари // ТАТ, 2004, 6-сон, 74-78 бетлар.
7. Бобокалонов Р.Р. “Ўзбек тилида семантик-функционал шаклланган гаплар талқин.”Фан” нашр. 2006.
- 8.Игамбердиев Б. Выражение сказуемого в простых предложениях в современном узбекском литературном языке. АДК.: Самарқанд, 1965. с. 22-26.

9. К.Турниёзова. Гапнинг учинчи даражали бўлаклари ва «монема» тушунчаси ҳақида баъзи мулоҳазалар //Хор. филология. № 2, 2007. Б.81-85
10. Махмудов Н.Кесимнинг гапдаги мақоми. Ўзбек тили ва адабиёти,2009.№1.-Б.44-56
11. Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. (Синтаксис). — Тошкент: Ўқитувчи, 1995. — Б. 61-63.;
12. Неъматов Ҳ., Бобокалонов Р. Раупова Л. Ўзбек тилида номустақил кесимлик шакли // ЎТА, 2000, 2-сон, 19-25 бетлар.
13. Ne'matov H., Mahmudov N., Sayfullaeva R., G'ulomov A., Abduraimova M. Ona till. 8-sinf uchun darslik. - Toshkent, 2002. - B.37.
14. Неъматов Ҳ., Бобокалонов Р. Раупова Л. Ўзбек тилида номустақил кесимлик шакли // ЎТА, 2000, 2-сон, 19-25 бетлар
15. Нурмонов А., Махмудов Н. ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. - Тошкент: Фан, 1992. - Б.85-89.;
16. Нурмонов А. Тилни системали ўрганиш ва синтаксиснинг айрим мунозарали масалалари // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент, 1988. - №5. — Б. 22-23.
17. Нурмонов А. Гап ҳақидаги синтактик назариялар. -Т..Фан,1982.-100-б.
- 18.Сайфуллаев А.Р. Семантико-грамматические особенности членов предложения в современном узбекском языке. — Ташкент, 1984.
19. Сайфуллаев А.Р. Семантика и грамматика членов предложения в современном узбекском языке // Автореф. докт. дисс. — Ташкент, 2001.
20. Шаҳобиддинова Ш.Ўзбек тили морфологияси умумийлик — хусусийлик диалектикаси талқинида.1-жуз. -Андижон.1994.-98-бет;
21. Ўзбек тили грамматикаси. — Тошкент : Фан, 1976. — 560 б.
22. Ўзбек тили ва адабиёти,1998.№5 б.20-26; Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари;
23. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. - Тошкент: Ўқитувчи, 1987. - Б.72-77.

Xorijiy tildagi adabiyotlar:

1. Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка.-М.: Наука, 1968.-с.8.
2. В.Г.Гак . Теоретическая грамматика фр.языка. М.,ВШ.1986 p.164
3. В.Г.Гак. Теоретическая грамматика фр.языка. Синтаксис.М.,1986 p.164
4. Грамматические концепции в языкознании XIX века. - Л., 1985. – С.124
5. Жигadlo В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л. Современный английский язык (теоретический курс грамматики). - М.: Лит на иностр языке, 1956. - С.244.
6. Золотова Г.А. К вопросу о способах выражения членов предложения // Русский язык в школе. - М., 1958.-№ 1. – С.23-28
7. Martin Reigel. Jean Christophe Pellât. René Riol. Grammaire méthodique du français. PUF. Paris. 1998. Page 347
8. Martinet A. La linguistique synchronique. –Paris, 1968.
9. Мартине А. Основы общей лингвистики //Новое в лингвистике, вып. 3, - М., 1963.
10. Мухин А.М. Функциональный анализ синтаксических элементов (на материале древнеанглийского языка). - М.: Наука, 1964. – С.2311.
11. Мухин А.М. Функциональный анализ синтаксических элементов (на материале древнеанглийского языка). - М.: Наука, 1964. – С.23
12. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988. – С. 117.
13. Tomic O.M. Generative syntax in theory and practice. — Skopje: "Kiril i Mefodij" University, 1998. - P.119-120.
14. F.Leufeuve . Exemple de la phrases averbale existentiel.,autoreferat.2007.
15. Храковский В.С. Концепции членов предложения в русском языкознании XIX века //.

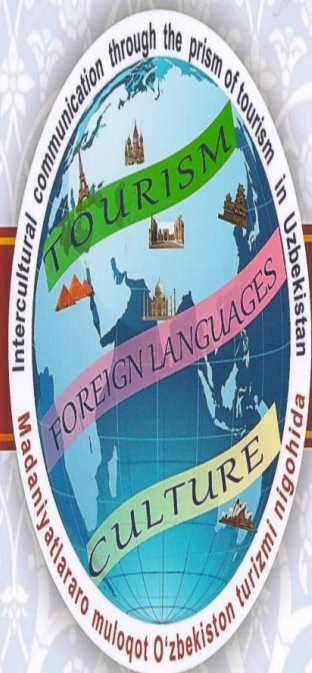
Internet saytlari:

1. <https://arxiv.uz<tilshunoslik>>
2. <https://uz.m.wikipedia.org>wiki>

3. Library.ziyonet.uz>book
4. <https://znaniya.com>>...>O'zbek tili
5. bbouillon.free.fr>phrase>phras2
6. <https://books.google.co.uz>>books
7. Cedill.free.fr>upload-files

CERTIFICATE

of Participation

Teuibaeva Shahnoza

has successfully participated at the International
Scientific-practical Conference of

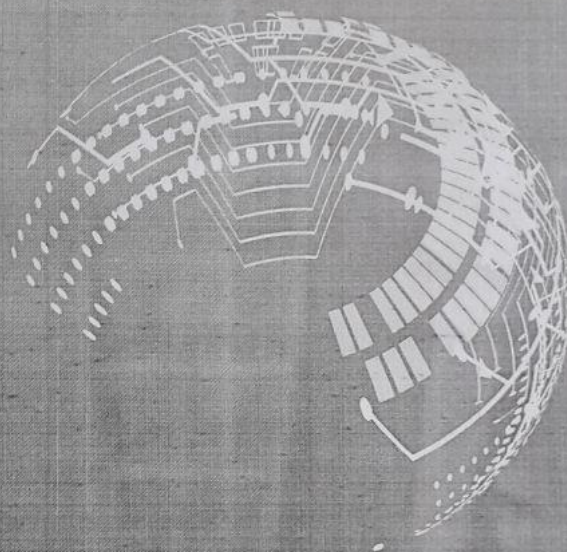
INTERCULTURAL COMMUNICATION THROUGH
THE PRISM OF TOURISM IN UZBEKISTAN:
EXPERIENCE, CURRENT ISSUES AND PERSPECTIVES

№ F19-200

Awarded on June 27-28, 2019
Samarkand, Uzbekistan

Tukhtasino I. M.
Rector of Samarkand State Institute
of Foreign Languages

MODERN SCIENTIFIC RESEARCH JOURNAL

International Scientific Journal

ISSUE 9

London • 2019

ISBN: 978-1-9997898-5-5

MODERN SCIENTIFIC RESEARCH JOURNAL: International Scientific Journal
(Issue 9, 2019) - London: Sp. z o. o. "iScience", 2019. - 370 p.

Languages of publication: українська, русский, english, polski,
беларуская, казакша, o'zbek, limba română, кыргыз тили, Հայերեն

Scientific journal are recommended for scientists and teachers in higher education establishments. They can be used in education, including the process of post-graduate teaching, preparation for obtain bachelors' and masters' degrees.

The review of all articles was accomplished by experts, materials are according to authors copyright. The authors are responsible for content, researches results and errors.

ISBN 978-1-9997898-5-5

© Sp. z o. o. "iScience", 2019

© Authors, 2019

Шарипова Альбина Романовна (Бухара, Узбекистан) ОБУЧЕНИЕ АНГЛИЙСКИМ ФРАЗОВЫМ ГЛАГОЛАМ С ОПОРОЙ НА РАССКАЗЫ: ИЗ ОПЫТА РАБОТЫ В НЕЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ.....	278
Bobokalonov Ramazon, Teuibaeva Shahnoza (Boukhara, Uzbekistan) CONSTRUCTION BINAIRE DANS LE DISCOURS.....	284
Gulyamova Munisxon Maxmudovna (Bukhara, Uzbekistan) AN INFLUENCE OF TIME IN POEMS OF UZBEK AND FOREIGN POETS	289
Ibatova Nargiza Ismatovna (Bukhara, Uzbekistan) IMPORTANCE OF INDEPENDENT WORKS IN DISTANCE LANGUAGE LEARNING.....	292
Jabbarova Maloxat Xamdamovna, Fozilova Ugiloy (Bukhara, Uzbekistan) TRANSLATION AND MEANINGS OF BORROWINGS IN THE UZBEK LANGUAGE.....	295
Nabiyeva Zarina Nabiyevna (Buxoro, Uzbekistan) SHE'RIY TARJIMANING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI.....	297
Sharipova Oygul Tursunovna (Bukhara, Uzbekistan) DIFFERENCES IN AMERICAN AND ENGLISH VOCABULARY.....	299
Shukurova Nigora Shavkatovna (Bukhara, Uzbekistan) DIALECTS OF AMERICAN ENGLISH.....	303
Umarova Dildora Raromatovna (Bukhara, Uzbekistan) DIE SYNONYMISCHE REIHE UND DIE THEMATISCHE GRUPPE IM DEUTSCHEN.....	306
Абулова Зилола Азимовна (Бухара, Узбекистан) INGLIZ TILI PREDLOGLARI VA ULARNING O'ZBEK TILIDAGI MUQOBIL VARIANTI.....	309
Агламов Т. Х. (Бухара, Узбекистан) ПРИЁМЫ ИНДИВИДУАЛЬНО-АВТОРСКОЙ ОБРАБОТКИ ОБЩЕЯЗЫКОВЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В РОМАНЕ И. С.ТУРГЕНЕВА «ОТЦЫ И ДЕТИ».....	313
Ахмедова Г. У., Файзиева М. О. (Бухара, Узбекистан) ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ИЗУЧЕНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ В ШКОЛЕ.....	317
Баракатова Дилором Аминовна, Музаффарова Мафтуна (Бухара, Узбекистан) ИНТОНАЦИЯ И ПОРЯДОК СЛОВ КАК СПЕЦИФИЧЕСКИ СИНТАКСИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА НЕМЕЦКОЯЗЫЧНОГО ВЫСКАЗЫВАНИЯ.....	321
Мирханова М. С. (Бухара, Узбекистан) ТИПОЛОГИЯ ПОВТОРОВ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ.....	325
Нигматова Л. Х. (Бухара, Узбекистан) ИЗ ИСТОРИИ О ТЕОРИИ ОБ ОБЩЕСТВЕННОЙ ПРИРОДЕ ЯЗЫКА.....	330
Нурмурадова Шахноза Ибрагимовна Шарипов Муроджон Сохибович (Бухара, Узбекистан) СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТ КОМПЬЮТЕРНОГО СЛЕНГА В ИНТЕРНЕТОВСКОМ ДИСКУРСЕ.....	333

Bobokalonov Ramazon, Teuibaéva Shahnoza
de l'Université d'Etat de Boukhara
(Boukhara, Uzbekistan)

CONSTRUCTION BINAIRE DANS LE DISCOURS

Summary: The theory of structuralism introduced the linguistics of Uzbek at the end of the last century by following the relationship of linguistics and the problematic of the theme chosen in this article it is about the analysis of the binary construction in the discourse that allows to gather among all these elements phrases in the syntaxes of the French-Uzbek language.

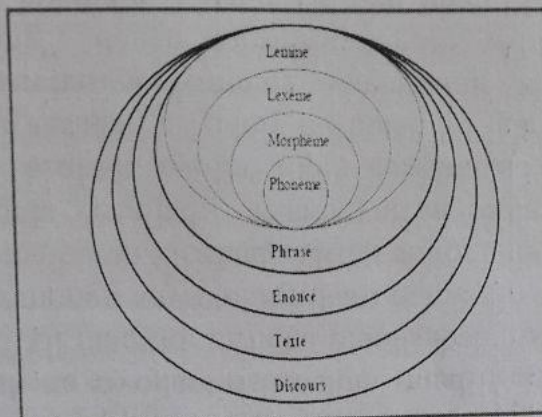
Actualité de l'article: il s'agit de la construction binaire dans la syntaxe contemporaine en comparant de deux langues franco-ouzbèkes dont vise à faire le point sur des recherches sur l'existence de normes linguistiques, concernant la syntaxe des langues comparées. On expliquera ici les différences de la structure des phrases qui font partie de deux familles linguistiques bien distinctes.

Problématique du thème. A la fin du XXe siècle l'idée théorique du structuralisme a fait entrer à la néo linguistique d'ouzbek en école supérieure et la plupart des linguistes ont commencé à accorder pendant la relation de leurs recherches pour résoudre des problèmes globaux comparatifs et la structure des phrases canoniques à l'aide des faits lexico-grammaticaux et sémantico-fonctionnels des constructions binaires en les utilisant dans le discours.

Le but du thème: Aussi est-il nécessaire de fixer un cadre qui permette de regrouper toutes ces formes des phrases et de les analyser de la même manière binaire: c'est celui de la phrase canonique.

Lors des années 60 en France est apparue ce que l'on appelle aujourd'hui l'école française d'analyse de discours. En s'inspirant de divers courants scientifiques, elle tenta à l'aide du développement des recherches dans le domaine de la psychologie, de la linguistique et la sociologie entre autres, de s'affirmer en tant que discipline scientifique. Celui-ci, l'un des éléments fondateurs de la syntaxe sur la base du système structurale, du commencement 1985 pendant les vingt ans, existe et se développe dans la linguistique de l'ouzbek. La base des recherches linguistiques se pose sur l'analyse de sa langue nationale par opposition de la langue à la parole, selon la méthode saussurienne (2).

L'idée substantielle des recherches de la dichotomie d'une langue et d'un langage peut être uniquement renouvelerait à une autre langue et serait confortablement mettre en place toutes les formes de cette langue. Pour les réussir, état de choses est à prévoir et à élaborer en prenant en compte plusieurs critères des phrases sémantico-fonctionnelles qui se présentent totalement avec ce schéma suivant:

Juste une question d'abord: Qu'est-ce que c'est la phrase canonique ?

La phrase canonique, c'est une phrase simple (pas de subordonnées), assertive (déclarative: pas d'interrogation, etc.), neutre sur tous les plans (pas négative, sans procédés de mise en relief...), avec les mots dans l'ordre le plus simple, le plus caractéristique de leur fonction. Nous pouvons les utiliser dans notre discours. Mais nous connaissons que l'ordre de **la phrase simple** en français sera le suivant: - **sujet - verbe - complément(s) / attribut**. Exemple: - Je levai la tête, cherchant de l'air. » (J. Gracq) - Men boshimni chiqarib havo izladim.

Avec éventuellement un ou des compléments circonstanciels, facultatifs et mobiles; au total: Exemple: « Nous sommes arrivés à Trèves un dimanche matin (**le 19 novembre**) » (G. Bataille) - Biz Trevesga yakshanba ertalab (**19 noyabr kuni**) yetib keldik.

Dans certains cas, la phrase étudiée est conforme à cette forme. - **sujet - verbe - complément(s)/attributs**. Exemple: « Le ciel était déjà plein de soleil » (A. Camus). Osmon allaqachon yulduzlarga to'la edi.

Si elle ne l'est pas, il faut la modifier pour qu'elle le soit, en perdant bien sûr tous les effets propres à l'expression: Je vous présente notre nouveau président / Sizga yangi prezidentimizni tanishtiray (Cette phrase est normale). Monsieur Président, Président de la République de la France. / - Janob Prezident, Fransiya respublikasi prezidenti. (Cette phrase est bien changée). On y voit que la même information est donnée avec une autre construction binaire. Tantôt cette transformation peut inverser le sens de la phrase, en particulier quand on enlève une négation. Sans aller aussi loin, on peut toujours faire une transformation qui conserve le sens et modifie simplement ce qui n'est pas analysable: on rajoutera en particulier les verbes faibles comme être ou il y a qui disparaissent dans les phrases averbales, comme la troisième phrase.

Les phrases à peu près canoniques sont relativement fréquentes dans le discours oral ou écrit. Mais la phrase canonique n'est pas, comme on a pu le dire, un point de départ dans l'apprentissage du langage ou la constitution de la pensée: les enfants n'apprennent pas forcément à parler ainsi. C'est un cadre théorique, qui est une sorte de point de rencontre de toutes les phrases, et qui permet d'analyser le contenu des

manière binaire nous avons expliqué avec les exemples la diversité et la ressemblance de la phrase canonique.

BIBLIOGRAPHIE:

1. Абузалова М. Ўзбек тилида содда гапнинг энг кичик қурилиш қолипи ва унинг нутқда воқеланиши, НД. Т., 1994.
2. Бобокалонов Р. Ўзбек тилида семантик-функционал шаклланган сўз-гаплар. НД, Т., 2000. 1-156 б.
3. Herve-D. Bécade, 1993: Syntaxe du français moderne et contemporain, p. 184-212
4. COHEN David, 1984: La phrase nominale et l'évolution du système verbal en sémitique (Études de syntaxe historique), Paris: Éditions Peeters
5. Martin Reigel. Jean Chistophe Pellat. René Riol. Grammaire méthodique du français. PUF. Paris. 1998. Page 347.

OZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI

BUXORO
DAVLAT
UNIVERSITETI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
INNOVATSION
RIVOJLANISH VAZIRLIGI

TA'LIM TIZIMIDA CHET TILLARNI O'RGANISHNING ZAMONAVIY MUAMMOLARI VA ISTIQBOLLARI

MAVZUSIDAGI XALQARO
ILMIY-AMALIY ANJUMAN

МАТЕРИАЛЛАРИ

5-6 mart 2020 yil

ONE OF THE COMPETENCES FOR 21 st CENTURY TEACHER	531
R.M.Habibullayeva, M.G. Safoyeva. PRIORITY ACTION ON THE DEVELOPMENT OF EDUCATIONAL REFORMS IN UZBEKISTAN	533
Ramazonova Z. LES TENDENCES DE L'ENSEIGNEMENT DES LANGUES ETRANGERES DANS UN ENVIRONNEMENT SOCIOCULTUREL INNOVANT: METHODES ET APPROCHES DES ETUDES CONTEMPORAINES	534
Rakhmatova N.O. CONTEMPORARY PROBLEMS AND PERSPECTIVES OF LEARNING FOREIGN LANGUAGES IN EDUCATION SYSTEM	538
Розикова Н.Н., Рузиев А.У., Джумаева К. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ ДИФФЕРЕНЦИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ КАК СПОСОБ ПОВЫШЕНИЯ МОТИВАЦИИ К ЧТЕНИЮ	539
М.К. Рўзиев. ТАЪЛИМ ЖАРАЁННИНГ УЧИНЧИ ДАВРЛАРИ АСОСИДА 6- СИНФ НЕМИС ТИЛИ ДАРСЛАРИНИ ЎТИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ	542
F.B. Sadullaev, B.B. Fayziyev, S.Sh. Davlatov. THE IMPORTANCE OF AUTONOMOUS LEARNING IN COUNTRY STUDY CLASSES	544
Safoeva S., Kayumova N. TECHNIQUES USED FOR READING SKILL DEVELOPMENT	545
I. J. Sulaymanova. THE USAGE OF DIFFERENT TYPES OF CONTROL IN THE LESSON OF FOREIGN LANGUAGE	547
Д.К. Саидова. РАЗВИВАЮЩИЕ ИГРЫ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА.	550
Саъдинова Д. ТЕХНОЛОГИЯ МОТИВИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ПРОЕКТНОГО МЕТОДА В СТАРШИХ КЛАССАХ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ	553
А.И. Султонов. ТАРБИЯСИ ОФИР ЎҚУВЧИЛАРДА МАКТАБ, ОИЛА, МАҲАЛЛА ҲАМКОРЛИГИДА МИЛЛИЙ ҒОЯНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ЖАРАЁНИДА ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИНИНГ АҲАМИЯТИ	556
Sunnatova S.X. OG'ZAKI VA YOZMA NUTQNI RIVOJLANTIRUVCHI DARSLARINI O'TISH TEKNOLOGIYASI.....	560
N.Temirova, Sh. Xodjayeva. APPROACHES TO TEACHING ENGLISH TO ADULTS	562
Тураева Х.Т. РОЛЬ МОТИВАЦИИ В ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА.....	563
Э.Ж.Турдиев, Х.Т.Махамов, Т.Жумаев. КАСБИЙ ПЕДАГОГИК ҚОБИЛИЯТ – ПЕДАГОГИК МАДАНИЯТНИНГ МУҲИМ ЭЛЕМЕНТИ	565
То'убойева Ш., Sodiqov M. APPRENTISSAGE D'UNE LANGUE ETRANGERE AUX PETITS.....	567
Umurova X.X., Najmiyev M. DIFFERENTIAL SHANGAN TA'LIM STRATEGIYASI AMONAVIT YONDASHUVLARDAN BIRI SIFATIDA	570
Хамраев Д.Х., Турсахатов Э.Э. МЕТОД ПРОЕКТОВ В ОБУЧЕНИИ ПУБЛИЧНОМУ ВЫСТУПЛЕНИЮ СТУДЕНТОВ НАЦИОНАЛЬНЫХ ГРУПП ПЕДВУЗОВ	572
Хайруллаева З. ЧЕТ ТИЛЛАРИНИ ЎРГАНИШНИНГ ДОЛЗАРЬ МУАММО ВА ЕЧИМЛАРИ ...	574
X.F. Hasanova. MAKTAAB YOSHIDAGI (7-9 YOSHLI) BOLALARDA CHET TILI O'RGATISHNING ASOSIY XUSUSIYATLARI.....	576
З. Хайруллаева. ЧЕТ ТИЛЛАРИНИ ЎРГАНИШНИНГ ДОЛЗАРЬ МУАММО ВА ЕЧИМЛАРИ ...	577
Н. Ш. Хамидов, Р.К. Даулетбаева. Роль коммуникативной компетенции в обучении иностранным языкам.....	579
Холмуродова Н.Х. ТЕОРИТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗРАБОТКИ ИНТЕГРАТИВНЫХ МОДУЛЕЙ ПО РАЗВИТИЮ ИНОЯЗЫЧНОЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ	582
Chander Shekhar. FOREIGN LANGUAGE TEACHING: ENGLISH TO UZBEK STUDENTS, SOME MODULES.....	584
Shakirov R.S. LES METHODES D'APPRENTISSAGE DE LA LANGUE ÉTRANGÈRE AU PRIMAIRE.....	587

